

SAARE-LÄÄNE JA KOADJUUTORIVAENUSED: KESKAEGSE LIIVIMAA VIIMASED KODUSÕJAD*

Madis Maasing

Seoses Liivimaa ajaloo 16. sajandil meenuvad esimesena tõenäoliselt ordumeister Wolter von Plettenbergi sõda Venemaaga, reformatsiooni algus ja Liivi sõda, mis siinsele keskajale järsu lõpu tegi. Seevastu on perioodile Plettenbergi surma (1535) ja Liivi sõja vahel kuni viimase kümnendini üpris vähe tähelepanu pööratud.¹ Põhjuseks võib olla asjaolu, et suurte murrangute, reformatsiooni ja sõja vahele jääval ajal ei juhtunud vähemalt poliitilise ajaloo osas näiliselt midagi olulist. Sellele saab siiski vastu vaielda: Liivimaal püüti kohaneda reformatsioonijärgse usulõhega ning lisaks muutusid maaisandate seas üha ilmsemaks uusaegsele territooriaalvõimule omased tunnused, nagu bürokraatliku võimuaparaadi kujunemine, valitseja võimu kasv ja tema isiku rõhutamine. Viimased kaks põhjustasid vastuolusid seisustega, mis olid eriti ilmsed 1520.–30. aastatel.²

Ülalnimetatud ajajärku raamivad artikli peateemaks olevad konfliktid: nn Saare-Lääne vaenus (1532–36) ja koadjuutorivaenus (1556–57). Neid on tihti käsitletud seoses mõne ulatuslikuma küsimusega: Saare-Lääne vaenust seoses reformatsiooni algusega Liivimaal,³ koadjuutorivaenust aga

* Käesolev artikkel on valminud sihtfinantseeritava projekti ETF7744 toetusel.

¹ Viimasel ajal on perioodile 1535–58 hakatud rohkem tähelepanu pöörama, vt nt: *Aus der Geschichte Alt-Livlands: Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag*, hrsg. von Bernhart Jähnig und Klaus Miltzer, Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 12 (Münster: Lit, 2004); *Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland*, hrsg. von Norbert Angermann und Ilgvars Misāns, Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 7 (Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 2001).

² Valitseja ja seisuste vastuoludest Liivimaal enne 1535. aastat, vt Pärtel Piirimäe, *Maaisandad, seisused ja maapäev: Vana-Liivimaa riiklustest Wolter von Plettenbergi perioodil (1494–1535)*, Magistritöö, juhendaja prof Jüri Kivimäe (Tartu ülikool, 1998). Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus, eriti 17–22.

³ Leonid Arbusow, *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland*, Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, 3 (Leipzig: Heinsius, 1921), 791–796; Joachim Kuhles, *Die Reformation in Livland – religiöse, politische und ökonomische*

seostatuna Liivi sõja eellooga,⁴ kuigi viimasel ajal on esimene pärvinud eraldiseisvat tähelepanu.⁵ Mõlema vaenuse Liivimaa-sisese konteksti ja nendevaheliste seoste vaatlemise on hõlpsamaks teinud hiljuti ilmunud 7-kõiteline allikapublikatsioon *Herzog Albrecht von Preussen und Livland*. Esimese viie köite⁶ peamiseks sisuks on Preisimaa hertsogi Albrechti ja tema venna, Riia peapiiskopi koadjuutori (1529–39) ja hilisema peapiiskopi (1539–63) markkrahv Wilhelmi kirjavahetus. Viimast võib pidada vaenuste peamiseks algatajaks.⁷ Tema tegevus oli tihedalt seotud hertsogi Albrechti

Wirkungen, Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa, 16 (Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2007), 270–274.

⁴ Knud Rasmussen, *Die Livländische Krise 1554–1561* (København: Universitets Slaviske Institut, 1973); Erik Tiber, *Zur Vorgeschichte des Livländischen Krieges: die Beziehungen zwischen Moskau und Litauen 1549–1562* (Uppsala: Academia Upsaliensis, 1984); Hans Kruus, *Vene-Liivi sõda (1558–1561)* (Tartu: Loodus, 1924).

⁵ Magnus von Hirschheydt, “Der Krieg, der nie stattgefunden hat: Markgraf Wilhelm von Brandenburg-Ansbach, Reinhold von Buxhövdn, die Öselsche Bischofsfehde und das Problem der fehlenden Kriegslegitimation”, *Geistliche im Krieg*, hrsg. von Franz Brendle und Anton Schindling (Aschendorff, Münster, 2009), 345–371; Madis Maasing, “Die Wieksche Fehde und Markgraf Wilhelm von Brandenburg”, *Forschungen zur Baltischen Geschichte*, 5 (2010), 11–35; Juhan Kreem, “Valge Daam, Brandenburgi markkrahv Wilhelm ja keskaegse Liivimaa reformikatsed”, *Läänemaa muuseumi aastaraamat*, 10 (2006), 53–62.

⁶ *Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1525–1534): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten*, bearb. von Ulrich Müller, Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 41 (Köln: Böhlau, 1996) [edaspidi HA, 1]; *Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1534–1540): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten*, bearb. von Stefan Hartmann, Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 49 (Köln: Böhlau, 1999) [edaspidi HA, 2]; *Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1540–1551): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten*, bearb. von Stefan Hartmann, Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 54 (Köln: Böhlau, 2002) [edaspidi HA, 3]; *Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1551–1557): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten*, bearb. von Stefan Hartmann, Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 57 (Köln: Böhlau, 2005) [edaspidi HA, 4]; *Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1557–1560): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten*, bearb. von Stefan Hartmann, Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 60 (Köln: Böhlau, 2006) [edaspidi HA, 5].

⁷ Markkrahv Wilhelmi rolli Liivimaal uuris 20. sajandi alguses Paul Karge: “Die Berufung des Markgrafen Wilhelm zum Koadjutor des Rigaschen Erzbischofs: ein Betrag zur Reformationsgeschichte”, *Baltische Monatsschrift*, Jg. 48, Bd. 61 (Riga, 1906), 117–156; “Die Reformation und Gottesdienstordnung des Markgrafen-Erzbischofs Wilhelm von Riga vom März 1546”, *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte*, 22, Heft 2 (1924), 120–161; “Die religiösen, politischen, wirtschaftlichen und sozialen Strömungen in Riga 1530–1535”, *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte*, 23 (1924–1926), 296–371. Tema rollist Saare-Lääne vaenuses vt Hirschheydt, “Der Krieg”; Kreem, “Valge Daam”; Maasing, “Die Wieksche Fehde”.

Liivimaa-poliitikaga.⁸ Albrehti põhieesmärgiks on üldiselt peetud Liivimaa poliitilise korralduse radikaalset muutmist, ennekõike sekulariseerimist, tegemaks sellest Preisimaa liitlast või sõltlast. Vendade jaoks oli oluline ka luterluse levitamine ja võiks arvata, et eriti Saare-Lääne vaenuse puhul mängis teatud rolli ka religioon.

Samas võib tülisid vaadelda lokaalsemast aspektist: Saare-Lääne vaenust saab käsitleda piiskopi ja tema vasallide vastuoludest alguse saanud konfliktina, koadjuutorivaenust aga pidada Saksa ordu Liivimaa haru ja Riia peapiiskopi traditsioonilise vastasseisu osaks. Tekib ka küsimus, kas vendade eesmärgid olid alati kokkulangevad. Liivimaa üheks olulisemaks maaisandaks tõusnud Wilhelmit mõjutasid maa siseolud ja huvigrupid, kes teda enda huvides ära kasutada ning ka venna poliitikast eemale juhtida püüdsid; ilmselt soovis viimast eriti ordu.⁹ Lisaks Preisimaale oli konfliktides, eriti koadjuutorivaenuses, oma roll teistelgi välisjõududel. Vendade ettevõtmisi toetasid eeskätt Taani ja Poola kuningad, kuid 1550. aastatel mõjutasid Liivimaal toimuvat oluliselt ka Mecklenburgi hertsog ning Moskva suurvürst.¹⁰

⁸ Hans Quednau, *Livland im politischen Willen Herzog Albrechts von Preussen: ein Beitrag zur Geschichte des Herzogtums Preussen und des preussisch-livländischen Verhältnisses 1525–1540*, Deutschland und der Osten: Quellen und Forschungen zur Geschichte ihrer Beziehungen, 12 (Leipzig: S. Hirzel, 1939); Iselin Gundermann, "Grundzüge der preussisch-mecklenburgischen Livlandpolitik im 16. Jahrhundert", *Baltische Studien*, NF, 52 (1966), 31–56.

⁹ Liivimaa-sisestest jõududest on sel perioodil enim vaadeldud ordu tegevust: Juhan Kreem, "Der Gehorsam der Gebietiger gegenüber dem livländischen Meister im 16. Jahrhundert", *Ordines militares – colloquia Torunensia historica XIV: die Ritterorden als Träger der Herrschaft* (Toruń, 2007), 115–126; Juhan Kreem, "Der Deutsche Orden und die Reformation in Livland", *The military orders and the Reformation: choices, state building, and the weight of tradition: papers of the Utrecht Conference, 30 September–2 October 2004* (Hilversum: Verloren, 2006); Joachim Kuhles, "Wolters von Plettenberg Haltung zur Reformation und Säkularisation Livlands", *Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland*, bearb. von Norbert Angermann und Ilgvars Misāns, Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 7 (Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 2001), 33–53; Klaus Neitmann, "Die Spätzeit des Deutschen Ordens in Livland im Spiegel der "Livländischen Güterurkunden"", *Aus der Geschichte Alt-Livlands: Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag*, hrsg. von Bernhart Jähniß und Klaus Militzer, Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 12 (Münster: Lit, 2004), 285–337.

¹⁰ Poola, Taani ja Mecklenburgi Liivimaa-poliitikat 1550. aastatel on käsitletud mitmetes uurimustes: Gundermann, "Grundzüge der preussisch-mecklenburgischen Livlandpolitik"; Alexander Bergengrün, *Herzog Christoph von Mecklenburg, letzter Koadjutor des Erzbistums Riga: ein Beitrag zur livländischen und mecklenburgischen Geschichte* (Reval: Verlag von Franz Kluge, 1898); Rasmussen, *Die Livländische Krise*; Tiberg, *Zur Vorgeschichte des Livländischen Krieges*; Erik Tiberg, "Die Politik Moskaus gegenüber

Et lähem ülevaade 1530.–50. aastate olustikust Liivimaal veel puudub, ei saa avada kõiki vaenuste tagamaid. Just sel põhjusel on aga oluline käsitleda mõningaid allikatest paremini välja tulevaid aspekte, nagu markkrahv Wilhelmi tegevus, tema suhted teiste Liivimaa jõudude ja välisriikide valitsejatega. Neid võib oluliseks pidada ka seetõttu, et seni puudub terviklik ülevaade tema tegevusest Liivimaal. Samuti on võimalik visandada edasisi uurimisülesandeid Liivimaad mõjutanud tegurite, eriti sisemiste olude ja välissuhete uurimiseks. Et koadjuutorivaenus kasvas otseselt välja 1550. aastate esimesel poolel toimunud diplomaatilisest võitlusest, on sellele rohkem tähelepanu pööratud kui 1520. aastate lõpus toimunud markkrahv Wilhelmi Liivimaale saabumisele.¹¹

Enne, kui minna otsesemalt vaenuste juurde, tuleks lühidalt peatuda ühel terminoloogilisel probleemil. Ehkki konfliktide puhul on kasutatud vaenuse nimetust (*Fehde*), ei ole see õiguslikult korrektne. Vaenuse näol oli tegemist spetsiifilise seaduslikult reguleeritud konflikti liigiga, mis sai toimuda vabast seisusest inimeste, sageli alama(te) ja maaisanda vahel ning mis vajas formaalset väljakuulutamist. Alates 15. sajandist on Saksamaal märgatav keisririigi püüe vägivallamonopoli enda kätte koondada ning 1495. aasta riigipäeval kuulutati Püha Rooma keisririigis välja igavene maarahu, millega kõik vaenused muutusid ebaseaduslikuks.¹² Liivimaad loeti keisririigi osaks¹³ ja nõnda võidi ka sealse vaenuse algatajat trahvida ning riigivande (*Reichsacht*) alla panna. Saare-Lääne vaenuse puhul leiab Magnus von Hirschheydt, et vaenuse väljakuulutamise puudumise ning relvavõitluse vähesuse tõttu võiks seda pigem nimetada era- ja väikesõjaks (*privater Kleinkrieg*) ehk sisuliselt kahe üksikisiku: piiskop Buxhoevedeni

Alt-Livland 1550–1558”, *Zeitschrift für Ostforschung*, Jg. 25 (1976), 577–617; Friedrich Wilhelm Schirrmacher, *Johann Albrecht I. Herzog von Mecklenburg* (Wismar, 1885).

¹¹ Koadjuutorivaenuse probleemiks on Aleksandr Filjuškini sõnu kasutades aga see, et seda ja Posvoli lepinguid mäletavad ainult ajaloolased, kuna neile südamuste vahe-tult järgnev Liivi sõda varjutas kõik eelneva (Alexander Filjushkin, *Invn the Terrible: a Military History* (London: Frontline Books, 2008), 156).

¹² Vaenuse mõistest ja selle ajaloolisest arengust vt: Otto Brunner, *Land und Herrschaft: Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990), 17–41.

¹³ Keiser ja riigipäev aktsepteerisid seda hiljemalt 1520. aastateks. Selle kohta vt: Manfred Hellmann, “Altlivland und das Reich”, *Felder und Vorfelder russische Geschichte: Studien zu Ehren von Peter Scheibert* (Freiburg: Rombach, 1985), 61–75 ja Elke Wimmer, “Livland – ein Problem der habsburgisch-russische Beziehungen zur Zeit Maximilians I?” *Deutschland-Livland-Russland: ihre Beziehungen vom 15. bis 17. Jahrhundert* (Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 1988), 53–110.

ja markkrahv Wilhelmi vaheliseks tülik.¹⁴ Ka koadjuutorivaenuse nime-tusel puudub õiguslik alus¹⁵ ja relvavõitlus oli seal kestuselt piiratumgi kui Saare-Lääne vaenuses. Siiski on mõlemaid üldiselt vaenusteks nimetatud (ka Hirschheydti pealkirjas on sõna *Bischofsfehde*) ja et sobivamaid nime-tusi arvatavasti võtta ei ole, on järgnevalt jäädud nimetuste Saare-Lääne ja koadjuutorivaenus juurde.

Saare-Lääne vaenuse poliitiline kontekst

Saare-Lääne vaenuse peamised eeldused kujunesid 1520. aastatel koos reformatsiooni algusega Liivimaal. Tähtsaimate maaisandate Riia peapiiskopi ja Liivimaa ordu sageli pingelised suhted teravnesid taas, kui Riia peapiiskop Johann Blankenfeld¹⁶ otsis usupuha vastu tuge venelastelt. Teised liivimaalased, eeskätt ordu, käsitasid seda reetmisena ning 1525. aasta lõpul peapiiskop vangistati.¹⁷ Järgmisel aastal sõlmisid Liivimaa maaisandad reformatsiooni kontrolli alla saamiseks Volmari (Valmiera) liidulepingu, millega anti ordumeister Wolter von Plettenbergile (1494–35) Liivimaa kõrgeima pea tiitel (*Oberhaupt*). Kuigi tema ülemvõim oli üldiselt nominaalne, piiras see oluliselt näiteks peapiiskopi ja piiskoppide välispoliitilist isetegevust.¹⁸

Taolist kammitsetust vaimulikud isandad pikemaks ajaks ei soovi-nud: juba järgmine peapiiskop Thomas Schöning (1528–39) asus otsima vahendeid sellest vabanemiseks. 1529. aastal leidis ta ühise keele endise Saksa ordu kõrgmeisteri (1511–25) ja esimese Preisimaa hertsogi (1525–68)

¹⁴ Saare-Lääne konflikti määratlemisest vt Hirschheydt, “Der Krieg”, 362–363. Võrreldes Saare-Lääne konflikti samaaegse Krahvivaenusega Taanis (*Grafenfehde*, aastatel 1534–36; sellest lähemalt vt Lutz Sellmer, *Albrecht VII. von Mecklenburg und die Grafenfehde (1534–1536)* (Frankfurt am Main: Lang, 1999)), on mastaapide vahe ilmne.

¹⁵ Wilhelmit nimetati küll maarahu rikkujaks, aga tema vastu vaenust otsesõnu välja ei kuulutatud (HA, 4, nr 1842).

¹⁶ Peapiiskop (1524–27) Blankenfeld oli ka Tallinna (1514–24) ja Tartu piiskop (1517–27). Tema kohta vt: Wilhelm Schnöring, *Johannes Blankenfeld: ein Lebensbild aus den Anfängen der Reformation* (Halle: Verein für Reformationsgeschichte, 1905) ja Christiane Schuchard, “Johann Blankenfeld († 1527) – eine Karriere zwischen Berlin, Rom und Livland”, *Berlin in Geschichte und Gegenwart*, Jahrbuch des Landesarchivs Berlin (2002), 27–56.

¹⁷ Reetmise küsimusest lähemalt vt Anti Selart, “Johann Blankenfeld und Russland”, ilmunisel.

¹⁸ HA, 1, nr 19 (Riia, Tartu, Saare-Lääne, Kuramaa ja Tallinna stiftide alistumine Wolter von Plettenbergile). Täiestekst: *Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, Bd. 3, (1494–1535)*, bearb. von Leonid Arbusow (Riga: Deubner, 1910) [edaspidi AR, 3], nr 239. Välisjõududega suhtlemise kohta eriti: samas, § 3 (rõhutati täieliku üksmeele vajadust välispoliitikas).

Albrechtiga,¹⁹ kellest oli Preisimaa sekulariseerimise tõttu saanud Saksa ordu peamine vaenlane.²⁰ Albrecht püüdis soodustada reformatsiooni levikut ka Liivimaal ning õhutas Liivimaa orduharu sekulariseerimist.²¹ Viimase ebaõnnestumise järel otsis ta Liivimaa mõjutamiseks teisi võimalusi. Seetõttu võttis ta peapiiskopi koostööpakkumise vastu, kindlustades oma mõju viimase ametnike üle kopsakate aastarahade maksmisega.²² Lisaks andis hertsog Schöningule nõu võtta seljataguse kindlustamiseks keisririigivürstist koadjuutor.²³ 1529. aasta septembris valis peapiiskop Albrechti suunamisel selleks viimase noorema venna Wilhelmi.²⁴ Seejärel, 1530. aasta juulis toimunud maapäeval õnnestus piiskoppidel vabaneda ka ordumeistri ülemvõimust.²⁵

Vastne peapiiskopi koadjuutor, markkrahv Wilhelm, sündis 1498. aastal Ansbachi markkrahvi Friedrich II ja Poola kuninga Kazimierz IV tütre Sophie seitsmenda pojana.²⁶ Ta oli saanud kõrgema hariduse Ingolstadtis, kuid noorema pojana olid tema sissetulekud ja karjäärivõimalused üpris kasinad. Ent pärast Saksa ordu ja Poola vahelist Ratsanikesõda (*Reiterkrieg* 1519–21)²⁷ kisti Wilhelm aastatel 1522–24 erinevate poliitiliste plaanide keskmesse: vend Albrecht soovis temast teha Saksa orduharu meistrit ja Masoovia hertsogit, Poola kuningast onu Zygmunt I aga nii uut kõrgmeistrit kui ka Riia koadjuutorit.²⁸ Need plaanid ei realiseerunud, ent vendade

¹⁹ Walter Hubatsch, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach, Deutschordens-Hochmeister und Herzog in Preußen 1490–1568* (Heidelberg: Quelle & Meyer, [1960]).

²⁰ Kõrgmeistri administraatorist Saksa meistri nõudmisel pandi Albrecht 1533. aastal riigivande alla (lähemalt Udo Arnold, “Mergentheim und Königsberg/Berlin – die Rekonvaleszenzbemühungen des Deutschen Ordens auf Preussen”, *Württembergisch Franken*, Bd. 60, Jahrbuch des Historischen Vereins für Württembergisch Franken (1976), 14–54).

²¹ Albrechti tegevusest: Quednau, *Livland im politischen Wollen Herzog Albrechts von Preussen*, 13–46. Liivimaa orduharu suhtumisest sekulariseerimisesse: Kuhles, “Wolters von Plettenberg Haltung zur Reformation und Säkularisation Livlands” ja Kreem, “Der Deutsche Orden und die Reformation in Livland”, 43–57.

²² HA, 1, nr 37–40.

²³ Peapiiskop sai viidata ka sellele, et juba Johann Blankenfeld oli vahetult enne surma endale keisririigivürstist koadjuutorit soovinud (vt Schnöring, *Johannes Blankenfeld ja Schuchard*, “Johann Blankenfeld († 1527)”).

²⁴ Wilhelmi koadjuutoriks saamisest lähemalt vt Karge, “Die Berufung des Markgrafen Wilhelm”.

²⁵ AR, 3, nr 281 (maapäeva retsess).

²⁶ Wilhelmi nooruspõlve kohta vt Joseph Girgensohn, “Markgraf Wilhelm von Brandenburg bis zu seiner Wahl zum Coadjutor des Erzbischofs von Riga”, *Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, Bd. 14 (1890), 344–354.

²⁷ Selle, lõppkokkuvõttes Preisi orduriigi likvideerimiseni viinud sõja kohta vt Hubatsch, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach*, 76–99.

²⁸ Nendest plaanidest lähemalt vt: Leonid Arbusow sen., “Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert”, [I], *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und*

Joonis 1. Albrecht von Brandenburg-Ansbach (Lukas Cranach vanema 1533. aasta maal).

Joonis 2. Wilhelm von Brandenburg-Ansbach (anonüümse autori gravüür 16. sajandist).

suhted jäid usalduslikeks, lisaks olid mõlemad usupuhastuse veendunud pooldajad. Seetõttu sai Wilhelmist lõpuks ikkagi Albrechti Liivimaa-politiika elluviija. Ka markkrahvi dünastiline baas oli selleks sobilik: lisaks Poola kuningast onule olid tema vend Georg Ansbachi ja onupoeg Joachim I Brandenburgi markkrahv, viimase vend Albrecht aga Mainzi kuurvürst ja Saksamaa priimas. Peale selle olid Wilhelmil hertsog Albrechti abielu kaudu Frederik I tütre Dorotheaga soojad suhted ka Taani kuningakojaga.

Liivimaa ordu püüdis vürstkoadjuutori maaletulekut takistada ja seetõttu tundus 1530. aasta kevadel puhkevat isegi peapiiskopi ja ordu vaheline sõda,²⁹ ent Wilhelmil õnnestus sügisel siiski rahumeelselt Liivimaale saabuda. Sellele aitas kaasa tõik, et tema koadjuutoriks saamist toetasid

Sphragistik, Jg. 1900 (1902), 33–80 (54); “Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert”, [IV], *Jahrbuch für Genealogie*, 1911/1912 (1914), 1–460 (31); Hubatsch, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach*, 18, 108, 113; Karge, “Die Berufung des Markgrafen Wilhelm”, 125–126. Markkrahv Wilhelmi Riia koadjuutoriks saamise võimalusest olevat Wilhelm Schnöringi andmetel räägitud ka 1525. aasta Liivimaa maapäeval (Schnöring, *Johannes Blankenfeld*, 68), kuid allikalist kinnitust sellele pole.

²⁹ AR, 3, nr 276–279 (esimesed kolm kirja on ordumeister Plettenbergilt Tallinnale, kus ta palus linna sõjaks valmistuda. Viimases otsis peapiiskop Schöning võimaliku rünnaku puhuks abi Lübeckilt).

teiste hulgas Saksa, Poola ja Taani kuningad ning paavst.³⁰ Septembri lõpus maale saabunud Wilhelm võttis Lemsalus (Limbaži) peapiiskopkonna seisustelt truudusevande ja sai elatiseks seitse peapiiskopkonna ametkonda sealsest kaheksateistkümnest.³¹ Ambitsioonikale markkrahvile jäi sellest siiski väheks, pealegi ei andnud koadjuutorikoht talle mingisugust ilmalikku võimu. Majandusliku ja poliitilise positsiooni kindlustamiseks püüdis ta endale saada erinevaid vaimulikke ametikohti üle Liivimaa, kuid need katsed ebaõnnestusid.³² Koadjuutori aktiivsust umbusaldavad Liivimaa seisused otsustasid 1532. aasta alguses toimunud maapäeval, et Wilhelm ei tohi peapiiskopi eluajal ilmalikku võimu saada ega peapiiskopiks tõusmise järel võimupiire laiendada, Liivimaal kehtivaid lepinguid muuta ega vürstisoost isikuid maale kutsuda. Peale selle pandi talle kohustus võtta preestripühitus.³³ Tänu hertsog Albrehti ja Liivimaa aktiivseima luterliku jõu, Riia linna tegevusele õnnestus maapäeval saavutada uue usu levitamise lubamine, kuid üldiselt olid maapäeva otsused Wilhelmi jaoks negatiivsed.³⁴ Ent markkrahv ei kavatsenud rahulduda koadjuutorikoha kasinate võimalustega ja sekkus juba samal aastal Saare-Lääne piiskopkonnas tekkinud kriisi, mille soodsa lahenemise korral võis ta loota piiskopikohta.

Saare-Lääne piiskopkonna ajalugu oli varemgi olnud küllalt rahutu. Aastatel 1423–68 toimusid seal pidevad vastasseisud kahe piiskopipretendendi vahel ning 1449–57 oli piiskopkond koguni ametlikult kahe piiskopi vahel jagatud.³⁵ Uued vastuolud tekkisid 16. sajandi alguses, kui piiskop

³⁰ HA, 1, nr 81 (toetajatest keisririigis ja paavsti juures. Et tegemist on hertsog Albrehti väidetega, ei pruugi kõik tõele vastata); *Monumenta Livoniae Antiquae: Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und anderen schriftlichen Denkmalen und Aufsätzen, welche zur Erläuterung der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's dienen, Fünfter Band: Die letzten Zeiten des Erzbistums Riga, dargest. in einer gleichzeitigen Chronik des Bartolemaüs Grefenthal und in einer Sammlung der auf jene Zeiten bezüglichen Urkunden* (Riga und Leipzig: Verlag von Eduard Frantzen's Buchhandlung, 1847) [edaspidi MLA, 5], nr 2 (Poola kuninga toetus), 23 (Taani kuninga toetus).

³¹ Wilhelmi maalesaabusist vt HA, 1, nr 120, 123, 124 (september 1530), truudusevanne nr 127 (oktoober 1530) ja leping ametkondade suhtes nr 54 (7.9.1529). Wilhelmi Liivimaale toomise kohta vt Karge, "Die Berufung des Markgrafen Wilhelm".

³² HA, 1, nr 168, 220, 229, 235, 243.

³³ Koadjuutoriretsess: HA, 1, nr 255, täistekst: AR, 3, nr 303. Etteruttavalt võib öelda, et preestripühituse nõudest õnnestus veendunud luterlasest Wilhelmil kuni surmani kõrvale hiilida.

³⁴ Tema nõunike hinnangud sellele olid üldjoontes negatiivsed (HA, 1, nr 254, 258, 260).

³⁵ Viimane juhtum oli Saare-Lääne vaenuse lõpu poole tõenäoliselt eeskujuks selle lahendamise katsetele. 15. sajandi konfliktide kohta lähemalt vt Juhan Kreem, "Tülidest Saare-Lääne piiskopitooli ümber 15. sajandil", *Saare-Lääne piiskopkond: artiklid Lääne-Eesti keskajast = Bistum Ösel-Wiek: Artikelsammlung zum Mittelalter in Westestland*, toim Ülla Paras (Haapsalu: Läänemaa Muuseum, 2004), 73–82.

Johann IV Kievel (1515–27) sattus konflikti oma vasallidega. See oli omane kogu Liivimaale: 1450. aastatel kasvasid vasallide privileegid nii Saare-Lääne, Riia kui ka Tartu stiftides, pool sajandit hiljem on aga täheldatav piiskoppide soov valitseda rohkem ilmaliku vürsti kombel, mistõttu püüti varem antud ulatuslikke privileege tühistada.³⁶ Piiskoppidele ja ka Liivimaa ordule oli eeskujuks ilmselt sel ajal tõusma hakanud vürstide territoriaalvõim Saksamaal.³⁷ Vasallid asusid koos linnadega, kes olid samuti maaisandate võimu kasvamise vastu, piiskoppidevastasele diplomaatilisele võitlusele ning 1524. aastal pidid viimased järele andma, laiendades vasallide privileege veelgi. Viimasena tegi seda aasta lõpus Kievel.³⁸ Sellega kujunes Pärtel Piirimäe hinnangul Liivimaa stiftides välja seisuslik dualism, mis tõi kaasa aadelkonna mõju olulise kasvu. Märgatavaim oli see tõenäoliselt just Saare-Lääne piiskopkonnas.³⁹

1530. aastal tekkisid uued probleemid, kui Saare-Lääne piiskopiks valiti kohalikust vasallisuguvõsast pärinev Reinhold von Buxhoeveden (1530–41).⁴⁰ Tema vastaskandidaadiks oli Liivimaa ühe võimsaima vasalli Georg von Ungerni⁴¹ toompraostist poeg Wolmar. Vanem Ungern oli reformat-

³⁶ Lähemalt vt Piirimäe, *Maaisandad*, 17–22 ja Arbusow, *Einführung*, 133–157.

³⁷ Ordus kippusid vürstivõimu saavutama pigem olulisemad käsknikud, samas kui maameistri tsentraliseerimiskatsed viimaste vastuseisu tõttu ebaõnnestusid (Neitmann, “Die Spätzeit des Deutschen Ordens in Livland”; Kreem, “Der Gehorsam der Gebietiger”; Bernhart Jähnig, “Die Verwaltung Deutschen Ordens in Livland zur Zeit Wolters von Plettenberg”, *Wolter von Plettenberg und das Mittelalterliches Livland*, hrsg. von Norbert Angermann und Ilgvars Misāns, *Schriften der Baltischen Historischen Kommission*, 7 (Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 2001), 73–84; eriti 82–83).

³⁸ Piirimäe, *Maaisandad*, 19–21; Kieveli privileeg: AR, 3, nr 169.

³⁹ Piiskop Kievel sulges toomkapiitlisse pääsu mitteaadlikele, järgmine piiskop Georg von Tisenhausen aga lubas toomhärrel pärida oma sugulaste mõisaid (AR, 3, nr 169, 251, 252; Piirimäe, *Maaisandad*, 36–38).

⁴⁰ Tema isiku kohta: [Hanns-Albert von Buxhoeveden], *Familiengeschichte Buxhoeveden* [Teil I] (Hamburg, 1961), 214–236; Jüri Kivimäe, “Piiskop ja hansakaupmees: Reinhold von Buxhövdeni ja Johann Selhorsti kaubasuhest 1530. aastate algul”, *Sõnadesse püütud minevik: in honorem Enn Tarvel* (Tallinn: Argo, 2009), 138–158 (140–142). Tema valimisega seotud probleemide kohta vt Carl Russwurm, *Das Schloss zu Hapsal in der Vergangenheit und Gegenwart: Nachrichten aus Geschichte und Sage* (Reval: Franz Kluge, 1877), 46–49.

⁴¹ Rudolf von Ungern-Sternberg, *Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg: Erster Theil, Biographien*, ergänzt von Carl Russwurm (Breslau, 1875), 51–133; Jüri Kivimäe, “Eestikeelne kiri XVI sajandist”, *Keel ja Kirjandus*, 5 (1997), 315–326 (322–323). Tähelepanu peaks juhtima sellele, et kuigi Kivimäe on Ungernit nimetanud Pürksi vabahärraks, pole see korrektne: *Freiherr zu Pürkel* või *Birkel* tähendab hoopis Ungurpils (Pürkeln) vabahärrat, mis oli Ungerni peavalduseks (vt *Baltisches Historisches Ortslexikon, Teil II: Lettland (Südlivland und Kurland)*, hrsg. von Hans Feldmann und Heinz von zur Mühlen (Köln, Wien: Böhlau, 1990), 489). Pürksi mõis (*Birkas*) rajati alles 1620. ning Ungern-Sternbergide valdusse läks see 1799. aastal (vt *Baltisches Historisches Ortslexikon, Teil I: Estland (Einschliesslich Nordlivland)*, hrsg. von Hans Feldmann und Heinz von

siooni toetaja ning tihedates suhetes ka hertsog Albrechti ja markkrahv Wilhelmiga.

Ungern ja mitmed Läänemaa vasallid sattusid Buxhoevedeniga peagi vastuoludesse. Põhjuseid selleks oli mitmeid. Hertsog Albrechti kirjavahetusest jääb mulje, et Saare-Lääne vaenuse ajal heideti Buxhoevedenile peamiselt ette seda, nagu teostanuks ta valitsusvõimu omavoliliselt, arvestamata vasallide ja toomkapiitliga.⁴² Kuid näib, et Buxhoeveden ei kinnitanud ka Kieveli poolt vasallidele antud lisaprivileege.⁴³ Pealegi oli piiskop Georg von Tiesenhausen (1528–30, Tallinna piiskop 1524–30) tunduvalt suurendanud oma ametnike palkasid, mistõttu piiskopkonna sissetulekud ei suutnud enam väljaminekuid katta.⁴⁴ Uus piiskop püüdis olukorda parandada, kuid edutult.⁴⁵ Pingeid tekitas seegi, et Buxhoeveden ei suutnud endale pikka aega paavsti kinnitust hankida.⁴⁶ Omaette küsimuseks on, kas vaenuse ajendid olid ka usulised. Buxhoeveden oli katoliiklane, Läänemaa vasallid, rääkimata markkrahv Wilhelmist, luterluse toetajad. Vaenuse usulist külge rõhutas eriti Wilhelmi liitlane, Riia linna poliitikas perioodil 1525–35 tugevalt mõjutanud sündik Johann Lohmüller,⁴⁷ kuid

zur Mühlen (Köln, Wien: Böhlau, 1985), 40). Georg von Ungernile kuulusid Läänemaal Kiltsi (*Weissenfeld*) ja Ungru (*Linden*) mõisad.

⁴² Nt: HA, 1, nr 327, 581; HA, 2, nr 765.

⁴³ Piiskop Kieveli antud privileegide juurde on kirjaliku kinnituse andnud Georg von Tiesenhausen ja markkrahv Wilhelm, kuid mitte Reinhold von Buxhoeveden (AR, 3, nr 169).

⁴⁴ Friedrich von Stackelberg, "Die Verwaltung des Bistums Oesel-Wiek im XVI. Jahrhundert", *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga*, Vorträge zur Hundertjahrfeier am 6.-9. Dezember 1934 (1936), 36–51.

⁴⁵ Jüri Kivimäe on leidnud, et kaubavahetuses Tallinna kaupmehe Johann Selhorstiga ajas Buxhoeveden piiskopkonna ja mitte enda asju, kuid tema majanduslik kitsikus süvenes aja jooksul üha enam. Lõplikult paiskas piiskopkonna majanduselu kaosesse Saare-Lääne vaenus (Kivimäe, "Piiskop ja hansakaupmees", 144–157).

⁴⁶ Saare-Lääne piiskopi maks paavstikuuriale (*servitium communis*) oli Liivimaa kontekstis vähemalt 13.–15. sajandil väga kõrge, 1300 floriini, samas kui Riia peapiiskop pidi maksma 800 ja Tartu piiskop vaid 500 floriini, vt Hermannus Homberg, *Taxae pro communibus servitiis: ex libris obligationum ab anno 1295 usque ad annum 1455 confectis* (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1949), 90, 101, 117; selle kohta vt ka Ivar Leimus, "Saare-Lääne piiskop – rikkaim mees Liivimaal?" *Läänemaa muuseumi toimetised*, 6 (2002), 7–12. On tõenäoline, et maksumäär jäi samaks ka 16. sajandil, vt Kivimäe, "Piiskop ja hansakaupmees", 142.

⁴⁷ Liivimaa üks aktiivsemaid protellantluse eestvõitlejaid, kes lootis uue usu võidu saavutada Preisimaa hertsogi toel, esitas viimasele nägemuse Wilhelmist kui Jumala poolt väljavalitud tööriistast, kes peab Liivimaal saatana ehk katoliiklased alistama (nt HA, 1, nr 467). Lohmüllerist lähemalt vt Ulrich Müller, *Johann Lohmüller und seine livländische Chronik "Warhaftig Histori": Biographie, Interpretation und Edition* (Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 2001).

üldiselt näib, et konfliktis mängisid suuremat rolli ülal toodud põhjused. Vihjeid usule kui vaenuses olulisele tegurile ei näi allikates leiduvat.⁴⁸

1532. aastal viisid vastuolud piiskopi ja vasallide vahel selleni, et Buxhoeveden tõmbus tagasi Kuressaarde ja vasallid võtsid Läänemaal võimu enda kätte.⁴⁹ Aprillis viibis markkrahv Wilhelm Haapsalus ja ilmselt siis tema piiskopi plaan käivitusk: markkrahv otsis toetust Taani ja Rootsi valitsejatele ning kinnitas vennale, et tal on edasiseks tegutsemiseks ka Läänemaa aadlike tugi.⁵⁰ Plaani peamiseks sepitsejaks oli tõenäoliselt Georg von Ungern, samas kui hertsog Albrecht oli küll huvitatud oma venna mõjukuse kasvust, kuid hoiatas mõtlematu ja tormaka tegutsemise eest.⁵¹ Wilhelm venna nõu siiski ei järginud ning ratsutas 1532. aasta novembris väikese sõjasalga saatel ootamatult Haapsallu,⁵² kus ta rüütelkonna ja kapiitli poolt juba piiskopiks oli valitud.⁵³ Tema liitlased püüdsid kätte saada ka Kuressaaret, kuid sealne foogt Gotthard von Gilsen ja Saaremaa rüütelkond jäid oma isandale truuks.⁵⁴ Nii jagunes piiskopkond kaheks vaenuleeriks.⁵⁵

Ungern ja Wilhelm olid plaaniga kiirustanud tõenäoliselt seetõttu, et nende teada ei olnud Buxhoevedenil veel paavstipoolset kinnitust. Tegelikult oli see Roomas juba 1532. aasta 2. augustil antud,⁵⁶ ent markkrahvini jõudis teave alles detsembris.⁵⁷ See oli Wilhelmi taotlustele tugevaks hoobiks, misjärel ta oli sunnitud paavst Clemens VII (1523–34) juurde läkitama saatkonna, taotlemaks kinnitamise tühistamist. Kuid tal polnud edu, osaliselt ka seetõttu, et paavstil oli käsil tunduvalt olulisem küsimus: Inglismaa kuninga Henry VIII abielu lahutus.⁵⁸

⁴⁸ Samal seisukohal on ka Hirschheydt, vt "Der Krieg", 370–371.

⁴⁹ HA, 1, nr 221.

⁵⁰ HA, 1, nr 271–275.

⁵¹ Ungerni juhtiv roll ilmneb ka selles, et ta soovis 1532. aastal minna plaani Albrechti juurde arutama (HA, 1, nr 284); Albrechti seisukoha kohta vt: HA, 1, nr 283; Quednau, *Livland im politischen Wollen Herzog Albrechts von Preussen*, 96–98.

⁵² Haapsalu-retke tõlgendas Wilhelm ise ametit vastu võtma tulnud maaisanda piduliku sisseratsutamise, mitte sõjakäiguna (Hirschheydt, "Der Krieg", 363).

⁵³ Valimine leidis tõenäoliselt aset 12. novembril (HA, 1, nr 308) ja Wilhelm jõudis Haapsallu 21. novembril (nr 323). 22. ning 24. novembril andsid vasallid ja toomkapiitl talle truudusevande (nr 309–313); truudusevande täistekst: AR, 3, nr 319).

⁵⁴ HA, 1, nr 308, 321.

⁵⁵ Saare-Lääne vaenuse sündmustikust pikemalt Quednau, *Livland im politischen Wollen Herzog Albrechts von Preussen*, 96–151.

⁵⁶ HA, 1, nr 323. Keiserliku konfirmatsiooni sai Buxhoeveden juba 1531. aasta detsembris (Kivimäe, "Piiskop ja hansakaupmees", 142), Magnus von Hirschheydti arvamus, et paavsti kinnitus saadi alles 1533. aasta suvel (vt Hirschheydt, "Der Krieg", 357j), on ekslik.

⁵⁷ HA, 1, nr 323.

⁵⁸ HA, 1, nr 434 (12.8.1533).

Hoolimata sellest tundus Wilhelmi olukord 1533. aasta kevadsuvel soodne: 1. aprillil sõlmiti Võnnus (Cēsis) “kristlik liit” markkrahvi, Riia linna ja ordu vahel. Liidu osalised lubasid puhta evangeeliumi levitamist, kohustusid teiste poolte loata sõjalisi ettevõtmisi mitte ette võtma, väljastpoolt Liivimaad abi mitte otsima ning lepingut rangelt Liivimaa-sisesena hoidma.⁵⁹ Kui Wilhelmi ja tema ainsa tegeliku Liivimaa-sisese liitlase Riia motiivid liidu sõlmimiseks tunduvad selged: nad vajasisid Buxhoevedeni vastu sõjalist ja poliitilist tuge, siis ordu omad võivad esmapilgul hämaraks jääda. Lepingu kohustusi vaadeldes võib ordu põhieesmärgiks lugeda lootust Wilhelmi tegevus kontrolli alla saada, eriti välisliitlastest ära lõigata. Eriti problemaatilised olid Liivimaa suhted Taani kuninga Frederik I-ga, keda saab pidada ka Wilhelmi mõjukaimaks välistoetajaks.⁶⁰ Kuid Frederik suri juba kümme päeva pärast Võnnu liidu sõlmimist ja tema pojalt Christianil (Taani kuningana Christian III, võimul 1534–59) ei õnnestunud kohe trooni kindlustada, mistõttu Taanis algas Krahvivaenusena tuntuks saanud konflikt.⁶¹ Hertsog Albrecht keskendus oma naisevenna Christiani aitamisele ja tema toetus Wilhelmile vähenes oluliselt. Ordu ei toetanud Wilhelmit sisuliselt kuidagi, pigem vastupidi: mitmed ordukäsknikud (eestkätt Pärnu ja Tallinna komtuurid ning Maasilinna foogt) tegutsesid Buxhoevedeni huvides.⁶² Nõnda tundus olukord Wilhelmile soodne vaid paar kuud, kuni Läänemaal algas otsene vaenutegevus.

1533. aasta suvel põletasid Buxhoevedeni väed maha Vana-Pärnu linna ja Audru mõisa, Wilhelmi leer ei suutnud selle vastu midagi ette võtta peale kaebekirjade kirjutamise.⁶³ Markkrahv võis veel loota, et talle soodne lahendus saabub sügisel, mil Lihulas konflikti vahendada püüti. Kuid ilm-

⁵⁹ HA, 1, nr 326, lepingu täistekst: AR 3, nr 324. Lepingu lõpus rõhutati, et liitu ei paluta kinnitada keisril ega paavstil.

⁶⁰ Lähemalt liiduküsimusest: Quednau, *Livland im politischen Wollen Herzog Albrechts von Preussen*, 108–112; Kuhles, “Wolters von Plettenberg Haltung zur Reformation und Säkularisation Livlands”; Leonid Arbusow, *Einführung*, 793–795; Maasing, “Die Wieksche Fehde”, 19–20. Arbusow arvab, et see tulenes Plettenbergi vanadusnõtrusest, teised leiavad, et pigem tingisid selle ülaltoodud poliitilised asjaolud.

⁶¹ Kuigi vaenuse alguseks loetakse 1534. aastat, algasid pinged kohe pärast Frederik I surma (Sellmer, *Albrecht VII.*, 69–105).

⁶² HA, 1, nr 442, 459, 460, 525, 543; HA, 2, nr 734, lisa V.

⁶³ Nt HA, 1, nr 427, 467, 562. Väiksemad konfliktid olid ilmselt aset leidnud juba 1532. aasta detsembris, kui Wilhelm käis Hiiumaad rüüstamas, väidetavalt seetõttu, et Buxhoeveden oli seal protestantlikke jutlustajaid rüüdnud, vt Kivimäe, “Eestikeelne kiri XVI sajandist”, 323. Lisaks esitas Johann Lohmüller 1533. aasta oktoobris hertsog Albrechtile plaani Riia sõjalisel jõul enda kätte haaramiseks, kuid viimane laitis selle kui liialt riskantse maha (HA, 1, nr 489 ja lisad).

nes, et teised Liivimaa jõud seisavad pigem Buxhoevedeni poolel.⁶⁴ Lõplikult sai see selgeks 1534. aasta alguses toimunud Viljandi maapäeval, kui kõik Liivimaa seisused peale Riia linna sõlmisid üheselt Buxhoevedeni toetava Viljandi liidu. Wilhelmilt nõuti Läänemaast loobumist ja konflikti lahendamist peapiiskopi kui Liivimaa kõrgeima vaimuliku palge ees.⁶⁵ Markkrahv keeldus Viljandi otsuseid aktsepteerimast, kuid tema katsed paavstilt, keisrilt ja teistelt välisjõududel tuge saada ebaõnnestusid.⁶⁶ 1534. aasta hilissuvel alanud Buxhoevedeni uute rünnakute ajal otsustas ta Läänemaalt lahkuda.⁶⁷ Sealsed tülid lõppesid siiski alles 1535. aasta suvel, kui Vigala linnuses piiratud aadlikud Buxhoevedenile alistusid.⁶⁸

Tüli jätkus diplomaatilisel tasandil ka Wilhelmi ja Buxhoevedeni vahel: 1534. aasta lõpus kaebasid nad üksteise peale keiserlikku kammerkohtusse. Piiskopi kantsler Thomas Gabler oli edukam, saavutades Wilhelmi-vas-tase keiserliku mandaadi väljaandmise, mida markkrahv ei tunnustanud ja edutult vaidlustada püüdis.⁶⁹ Wilhelmi olukord halvenes ka Liivimaal: 1535. aasta alguses sai uueks ordumeistriks Hermann von Brüggenei (1535–49), kes kukutas suvel Riias võimult Albrechti ja Wilhelmi meelse fraktsiooni eesotsas Johann Lohmülleriga.⁷⁰

Kuigi konflikt kestis veel aasta, ei muutunud selle jooksul eriti midagi.⁷¹ 1536. aasta juulis toimunud Volmari kohtupäeval õnnestus tüli viimaks lõpetada. Lepingu kohaselt pidi Wilhelm Buxhoevedeni Saare-Lääne

⁶⁴ Lihula läbirääkimiste kohta vt HA, 1, nr 497. Eriti teravalt võttis Wilhelmi vastu sõna Tartu piiskop, samas kui Kuramaa piiskop olevat pigem kompromissi pooldanud.

⁶⁵ HA, 1, nr 587 (peapiiskopi otsus), 588 (Viljandi liit); AR, 3, nr 333, 334 (samad).

⁶⁶ Georg von Ungerni ja Wilhelmi nõuniku Anton Leckau äärmiselt kulukast ebaõnnestunud välismissioonist: Maasing, "Die Wieksche Fehde", 23–24, 26–27. Miks Wilhelmi saadikute missioon paavsti juures läbi kukkus, aitab mõnevõrra selgitada ehk Saksa nuntsiuse Pier Paolo Vergerio teade 23. veebruarist 1534 paavsti salasekretär Carnesecchile, kus Wilhelmit nimetatakse oma venna tööriistaks ja luterluse levitajaks (*Nuntiaturberichte aus Deutschland. I, 1533–1559. Band 1: 1533–1536: Nuntiatoren des Vergerio* (Frankfurt, 1968), nr 65).

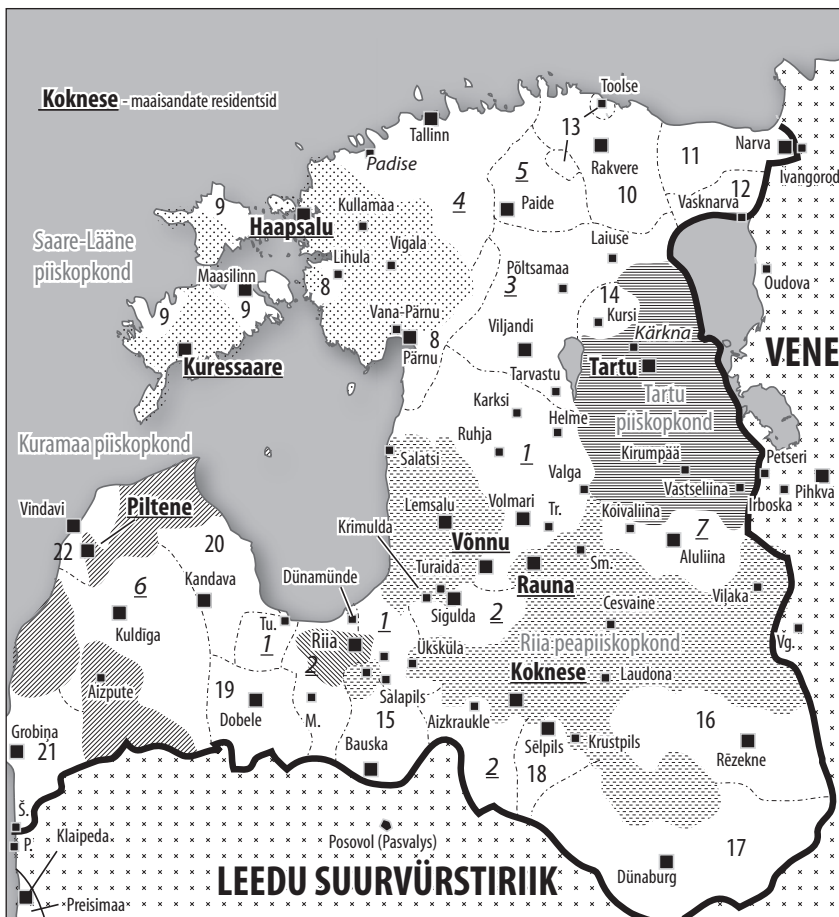
⁶⁷ Wilhelm vabastas enne lahkumist Läänemaalt sealsed vasallid kuulekusvandest, et neid selle pärast taga kiusata ei saaks (HA, 2, nr 734) ning oli oktoobri alguses Salatsis (nr 718).

⁶⁸ Sellest lähemalt Mihkel Aitsam, *Vigala kihelkonna ajalugu* (Kivi-Vigala, 2006), 185–187.

⁶⁹ Leo Leesment, *Über die livländischen Gerichtssachen im Reichskammergericht und im Reichshofrat* (Tartu, 1929), 29–36; HA, 2, nr 784/lisa. Wilhelmi püüdlustest mandaati vaidlustada vt HA, 2, nr 787, 789.

⁷⁰ Lohmülleri ja Brüggenei tülist vt HA, 2, nr 794, 816; võimuvõitlusest Riias vt Karge, "Die religiösen, politischen, wirtschaftlichen und sozialen Strömungen".

⁷¹ 1535. aasta novembris pakkus Wilhelm küll kompromissina välja, et temast võiks saada Buxhoevedeni koadjuutor ja tema võimu alla võiks kuuluda osa Läänemaast, kuid see plaan lükati tagasi (HA, 2, nr 846).

Joonis 3. Liivimaa pärast 1534. aastat.* (A. – Adaži; D. – Dolesmuiza; M. – Miitavi; P. – Palanga; Sm. – Smiltene; Š. – Šventoji, Preisi-Liivimaa piiriasula; Tr. – Trikāta; Tu. – Tukums; Vg. – Võšgorodok).

Ordu alad (ordu juhtkonna ehk siseringi valdused allajoonitud): 1 – ordumeistri valdused; 2 – maamarssali valdused; 3 – Viljandi kk; 4 – Tallinna kk; 5 – Järva fk; 6 – Kuldiga kk; 7 – Aluliina kk; 8 – Pärnu kk; 9 – Maasilinna fk; 10 – Rakvere fk; 11 – Narva fk; 12 – Vasknarva fk; 13 – Toolse fk; 14 – Kursi kk; 15 – Bauska fk; 16 – Rēzekne fk; 17 – Dünaburgi kk; 18 – Sēlpils fk; 19 – Dobeles kk; 20 – Kandava fk; 21 – Grobiņa fk; 22 – Vindavi kk.

* 1534 liideti Karksi foogtkond ordumeistri valdustega.

piiskopina tunnustama ja saama kompensatsiooniks 25 000 Riia marka. Vaenuse peasüüdlasteks tehti Läänemaa aadlikud, kes pidid maksma kahjutasu nii Buxhoevedenile kui ka Wilhelmile.⁷² See tähendas Wilhelmi jaoks sisuliselt poliitilist ja majanduslikku kokkuvarisemist.⁷³ Alles 1539. aastal, mil temast sai peapiiskop, võis ta uuesti hakata mõtlema aktiivsema poliitika ajamisele. Hertzog Albrecht sekkus aga jõulisemalt Liivimaa asjadesse alles 1550. aastatel.

Ent ka piiskop Buxhoeveden ei suutnud võimu stabiliseerida: 1540. aastal kaotas ta kontrolli Kuressaare üle ja sai selle järgmisel aastal tagasi ainult tänu ordule.⁷⁴ Ent siis vangistas viimane ta ootamatult. Peapiiskop Wilhelmi saadikute arupärimisele vastati, et seda tehti, sest piiskop olevat vasallide ja kapiitliga taas tülli läinud, plaaninud kirikuvarasid Preisimaale saata ning olnud pidevalt purjus.⁷⁵ Tõenäoliselt oli tegelikuks põhjuseks piiskopkonna jätkuvalt halb majanduslik seis, mistõttu selle administraatoriks tõusnud Kuramaa piiskop Johann von Münchhausen algatas range kokkuhoiupoliitika.⁷⁶ Tagandatud piiskopile anti elatiseks Koluveres linnus ja kindel aastasissetulek.⁷⁷

Koadjuutori plaan ja koadjuutorivaenus

Koadjuutorivaenuse seisukohalt on keskne tähtsus 1546. aasta Volmari maapäeva otsusel, mis on tuntud Volmari retsessina. See määras, et ilma kõigi seisuste nõusolekuta ei tohi maaisandaid, eriti vürstisoost koadjuutoreid, maale kutsuda ega ametisse kinnitada.⁷⁸ Sellega leidis sisuliselt kinnituse ordu poolt 1542. aastal Saksa kuningalt saadud privileeg, mis sätestas, et ühtegi piiskoppi ega selle järglast ei tohi ordu loata kinnitada.⁷⁹ Seetõttu on Volmari retsessi üldiselt peetud selgelt ordu huvides ja

⁷² Volmari kohtupäeval toimu kohta HA, 2, nr 879 ja lisad; selle lõppotsus nr 880. Läänemaa aadel püüdis konfliktis Buxhoevedeniga tugineda vastupanuõigusele, kuid see loeti õigustühiseks (Hirschheydt, "Der Krieg", 361–362).

⁷³ Läänemaa aadlikelt sai Wilhelm kätte vaid 9000 marka (HA, 2, nr 900, 960). Lüüasaamine mõjus rängalt ka Wilhelmi tervislikule seisundile, nõnda et ta 1538. aastal koostas koguni testamendi, mis järgmisel aastal avalikustati (MLA, 5, nr 165, 166).

⁷⁴ HA, 2, nr 1065/3; HA, 3, nr 1111.

⁷⁵ HA, 3, nr 1124/1.

⁷⁶ Stackelberg, "Die Verwaltung des Bistums Oesel-Wiek", 48.

⁷⁷ HA, 3, nr 1129/1. On väidetud, et Buxhoeveden loobus võimust vabatahtlikult (*Familiengeschichte Buxhoeveden*, 228), mis tundub eelkirjeldatu valguses enam kui kahtlane. Ta suri aasta enne Liivi sõja algust, 1557. aasta mais.

⁷⁸ HA, 3, nr 1342.

⁷⁹ HA, 3, nr 1331/2 (25.2.1542).

peapiiskop Wilhelmi vastu suunatud otsuseks, sest just viimane oli varem püüdnud endale vürstisoost koadjuutorit hankida.⁸⁰ Tegelikult oli leping aga ka Wilhelmile kasulik: nimelt otsustati, et Riia linn peab andma peapiiskopile taas kuulekusvande.

Riia linna peamiseks probleemiks 16. sajandi teisel ja kolmandal veerandil⁸¹ oli 1452. aastal sõlmitud Kirchholmi (Salaspils) leping, millega ordu ja peapiiskop jagasid maaisandaõiguse Riia linna üle.⁸² Linnale oli topeltalluvus vastumeelne ja 1481. aastal tõi see kaasa kodusõja, mille ordu suutis võita alles 1491. aastaks; siis jõustati Kirchholmi leping uuesti. Kuid 1524. aastal keeldus linn reformatsiooni tõttu peapiiskopile truudusevannet andmast. Ordumeister võttis Riia järgmise aasta 21. septembril enda ainuvõimu alla, vältimaks linna liigset lähenemist Preisimaa hertsogile.⁸³ On arvatud, et tänu sellele saavutas linn faktilise sõltumatuse,⁸⁴ kuid allikate põhjal tundub, et see oli lühiajaline. Aastatel 1525–35 ajas Riia koostöös hertsog Albrechti ja markkrahv Wilhelmiga tööpoolest iseteadlikku poliitikat ning suutis nii peapiiskopile kui ka ordule meeolehärra tekitada. Ent pärast 1535. aasta võimupööret Riias õnnestus ordul sundida linna ajama talle sobivat poliitikat, muuhulgas takistada Kirchholmi lepingu taasjõustamist, ehkki 1530. aasta maapäeval oli selles sisuliselt kokku lepitud.⁸⁵ Kõige tõsisemalt sekkus ordu aastatel 1539, kui nurjati peapiiskop Schönningu ja Riia lepitus,⁸⁶ ja 1542, mil takistati linna ja peapiiskop Wilhelmi

⁸⁰ Vennad püüdsid edutult koadjuutoriteks meelitada Brandenburgi ja Taani valitsejate poegi (HA, 3, nr 1202, 1205). Huvitava pakkumise tegi ka Kuramaa ja Saare-Lääne piiskop Johann von Münchhausen, kes lubas Riia koadjuutoriks saamise järel Wilhelmile anda Kuramaa koadjuutori koha. Tõenäoliselt oli tema plaani taga ordu, kes üritas uue vürstkoadjuutori maaletulekut vältida (HA, 3, nr 1303, 1312, 1313).

⁸¹ Selle ajajärgu kohta annab hea ülevaate Constantin Mettig, *Geschichte der Stadt Riga* (Riga: Jonck & Poliewski, 1897), 183–203, 220–237. Tänuväärse põhjalikkusega on Riia poliitilist olukorda aastatel 1530–35 jälginud Paul Karge, “Die religiösen, politischen, wirtschaftlichen und sozialen Strömungen”.

⁸² LUB, Abt 1, Bd 11, nr 234, täistekst *Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, Bd. 1 (1304–1459)*, bearb. von Oskar Stavenhagen (Riga: Deubner), Lfg. 5, nr 552.

⁸³ Quednau, *Livland im politischen Willen Herzog Albrechts von Preussen*, 27–29. Riia truudusevanne Plettenbergile: AR, 3, nr 212.

⁸⁴ Manfred Hellmann, “Der Deutscher Orden und die Stadt Riga”, *Stadt und Orden: das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preussen und im Deutschen Reich*, hrsg. von Udo Arnold (Marburg: Elwert, 1993), 1–33 (31); Roman Czaja, “Der Deutsche Orden als Stadtherr im Reich, in Preussen und in Livland”, *Die Ritterorden als Träger der Herrschaft: Territorien, Grundbesitz und Kirche* (Torun: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 2007), 127–139 (133–135).

⁸⁵ AR, 3, nr 281 (maapäeva retsess; Kirchholmi lepingu taastamisest § 37–38 ja 47). Peapiiskop püüdis koheselt ka linnaga lepitust leida (AR, 3, nr 284), kuid ebaõnnestunult.

⁸⁶ HA, 2, nr 1014.

vahel sõlmitud Lemsalu lepingu⁸⁷ jõustumist. Riia sai peapiiskopivastase seljataguse ka keisririigist, liitudes aastal 1541 Schmalkaldeni liiduga. Protestantist peapiiskopil oli kokkuleppele jõudmine eriti keerukas: ta ei soovinud pahandada Saksa protestantlike vürste ega saanud seetõttu protestantliku linna suhtes kuigivõrd sunnimeetmeid rakendada, samas kui Riia sai vürstidele väita, et peapiiskop püüab oma võimu katoliiklikus vaimus taastada. Wilhelm kartis ka seda, et ordu võib liiduga ühineda.⁸⁸ Peapiiskopi jaoks oluline Riia taasallutamise saavutati formaalselt 1546. aasta maapäeva järel: linn andis Wilhelmile 1547. aasta veebruaris truudusevande ja kinnitati Lemsalu lepingu tingimused, millega taastati peapiiskopi ilmalik, kuid mitte vaimulik võim.⁸⁹ Kuid peapiiskopi tülid Riiaga jätkusid edaspidigi ning tegelikult ei suudetud lahendust kuni Liivi sõjani leida.⁹⁰ Lisaks vastuoludele reformatsiooni alguses konfiskeeritud kirikuvarade suhtes, mida linn ei soovinud tagastada,⁹¹ mängis ilmselt rolli ka ordu huvi oma võimu linna üle suuremana hoida.

1540. aastate lõpp oli hertsog Albrechti ja markkrahv Wilhelmi jaoks üldiselt ebasoodne. Keiser Karl V püüdis pärast Schmalkaldeni liidu võitmist⁹² Augsburgi *interimiga* saavutada vähemalt nimeliselt katoliiklikku usuühitsust; lisaks plaanis ta Preisimaa keisririigi lääniks muuta, ordu pidanuks selle lõpliku kaotamise eest kompensatsiooniks saama Riia peapiiskopkonna.⁹³ Kuid 1550. aastate alguses sai Karl V protestantlikelt vürstidelt lüüa ja pidi sõlmima Passau lepingu, mille sätted (peamiselt usuvabaduse andmine vürstidele) kinnitati lõplikult 1555. aasta Augsburgi riigipäeval. Protestantide edu keisririigis andis Albrechtile uued võimalused Liivimaa poliitikasse sekkumiseks.⁹⁴ Lisaks olid hertsogil head suhted uue Poola

⁸⁷ HA, 3, nr 1184/1 (lepingu olulisemad punktid: peapiiskop saab linna üle vaid ilmaliku võimu ja müntimisõigused määratakse kindlaks kuueks aastaks) ja 1191/2 (ordu sekkumisest).

⁸⁸ HA, 3, nr 1315 (30.9.1545).

⁸⁹ HA, 3, nr 1364 (Wilhelm kinnitab pärast Riia kuulekusvannet linna privileegid ja kohustused enda ees).

⁹⁰ HA, 4, nr 1795 (märts 1556. Wilhelmi vastus maapäevale: tülid Riiaga pole viimase kümne aasta järel lahenenud).

⁹¹ HA, 4, nr 1543, 1555 (aastad 1551 ja 1552. Wilhelm Albrechtile suhetest Riiaga). Kapiitel ja linn olid omavahel aga veelgi suuremas tülis (nr 1609, 1615/2; aasta 1554).

⁹² Ka Riia linn pidi 1549. aasta alguses keisri nõudmisel liidust lahkuma (HA, 3, nr 1468, 1468/3).

⁹³ Selle nn Brüsseli programmi kohta vt Hubatsch, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach*, 225–226; Antjekathrin Grassmann, *Preußen und Habsburg im 16. Jahrhundert* (Köln, Berlin: Grote'sche Verlagsbuchhandlung, 1968), 129–132.

⁹⁴ 1550. aastate alguses oli hertsog aktiivselt taotlenud protestantlike vürstidega liidu sõlmimist, mille tulemusena abiellus ta 1550. aastal Braunschweigi hertsogi tütrega, tema

kuninga Zygmunt II Augustiga (1548–72); tema teiseks peamiseks liitlaseks kujunes Mecklenburgis reformatsiooni läbi viinud hertsog Johann Albrecht (1547–76),⁹⁵ kellest 1555. aastal sai Albrechti väimees. Preisimaa hertsog lootis ka Taani toele, kus oli endiselt võimul tema esimese naise vend Christian III.

Preisimaa hertsogi uus aktiivne Liivimaa-poliitika faas algas aastatel 1552–53, mil ta lasi koostada raporti Liivimaa sõjajõudude suurusest⁹⁶ ja kohtus kahel korral Zygmunt II-ga.⁹⁷ Hertsogi eesmärgiks oli nähtavasti Liivimaast Preisimaa-laadse Poola vasallriigi tegemine, kus valitseks temale sobiv hertsog.⁹⁸ Kuningas Zygmunt huvitus seevastu Riia kaubasadama kasutamise võimalusest ja Venemaa vastu liitlaste saamisest, mitte otsestelt Liivimaa allutamisest.⁹⁹ Varsti pärast Albrechti ja Zygmunti kohtumisi tekkis plaanile kolmas osaline, kui Mecklenburgi hertsog Johann Albrecht asus oma noorele vennale Christophile¹⁰⁰ (1537–92) elatisvaldust otsima.¹⁰¹ Kõigi kolme huvide elluviimiseks tundus sobilik teha Christophist Riia peapiiskopi koadjuutor. Pole selge, kas uue koadjuutoriplaani algatas Johann Albrecht või oli selle taga pigem hertsog Albrecht,¹⁰² kuid tõenäoliselt poleks viimaset 1553. aasta sügisel alguse saanud plaan kaugele jõudnud.

enda tütar kihlus aga Mecklenburgi hertsogiga. Albrechti pulmadel viibis ka markkrahv Wilhelm (HA, 3, nr 1487, 1489, 1491, 1495).

⁹⁵ Tema kohta vt Schirrmacher, *Johann Albrecht I*.

⁹⁶ HA, 4, nr 1545; vt ka Friedrich Benninghoven, “Probleme der Zahl und Standortverteilung der livländischen Streitkräften im ausgehenden Mittelalter”, *Zeitschrift für Ostforschung*, 12 (1963), 601–622.

⁹⁷ HA, 4, nr 1578, 1583, 1586; vt ka Rasmussen, *Die Livländische Krise*, 28–33.

⁹⁸ Rasmussen, *Die Livländische Krise*, 29.

⁹⁹ Erik Tiberg leiab, et Leedule oli Liivimaa sadamaid tegelikult tunduvalt rohkem vaja kui Venemaale ja just Riia küsimus oli ka kuningas Zygmuntile olulisim (*Zur Vorgeschichte des Livländischen Krieges*, 87–90; “Die Politik Moskaus”, 614–616). Liivimaa liitmisele asunud Zygmunt August alles siis, kui tekkis otsene oht, et see langeb Venemaa kätte (*Zur Vorgeschichte des Livländischen Krieges*, 208–214).

¹⁰⁰ Christoph oli koadjuutoriplaani alates alles 16-aastane ja asus iseseisvalt tegutsema arvatavasti alles Liivi sõja algusaastatel, olles sinnamaani oma soosijate tugeva mõju all, vt Bergengrün, *Herzog Christoph von Mecklenburg*.

¹⁰¹ On tõenäoline, et ambitsioonika Johann Albrechti kaugemaks eesmärgiks võis olla Liivimaast enda suguvõsa võimu all oleva ilmaliku riigi moodustamine, mitte ainult oma venna eest hoolitsemine, Johann Albrechti isikust ja tegevusest pikemalt vt Schirrmacher, *Johann Albrecht I*; kokkuvõtvalt Sellmer, *Albrecht VII.*, 450–452.

¹⁰² Rasmussen (*Die Livländische Krise*, 29) ja Tiberg (*Zur Vorgeschichte des Livländischen Krieges*, 86) on selleks pidanud Albrechtit, Tiberg tema kõrval ka Zygmunt II; Schirrmacher (*Johann Albrecht I*, 286), Gundermann (“Grundzüge der preussisch-mecklenburgischen Livlandpolitik”, 43) ja Sellmer (*Albrecht VII.*, 450) aga Johann Albrechtit. Ilmselt tuleneb vahe sellest, et esimesed on kasutanud peamiselt Preisi- ja Liivimaa, teised aga Mecklenburgi allikaid.

Peapiiskop Wilhelm oli koadjuutoriplaani suhtes esiti ebalev, kartes ordu vastutegevust.¹⁰³ 1554. aasta alguses kiitis ta selle heaks,¹⁰⁴ kuid keskendus pigem Venemaa vastu suunatud Liivimaa ja Poola liidu loomise katsele. Ent see ebaõnnestus, kuna teised maaisandad lootsid Moskvaga uut pikemat rahulepingut sõlmida.¹⁰⁵ Kuid 1550. aastal oli õnnestunud viimast, aastatel 1531–51 kehtinud vahelepea vaid maksimaalselt 1555. või 1556. aastani pikendada¹⁰⁶ ning 1554. aasta juulis toimunud uutel läbirääkimistel sõlmiti Venemaa ja Liivimaa vahel 15 aasta peale rahuleping, mis sisaldas kurikuulsat Tartu maksu nõuet.¹⁰⁷ See muutis liivimaalaste olukorra äärmiselt problemaatiliseks. Kasvava Vene ohu vastu polnud kusagilt tuge saada: Leeduga oli ordul üha tõsisemaks muutuv piiritüli¹⁰⁸ ja Taani esitas nõudmisi Eestimaaale.¹⁰⁹

Ilmselt tekitas just rahuleping Venemaaga Liivimaa sisepoliitikas koadjuutorivaenuseni viinud murrangu. Vene ohu pärast juba 1540. aastatel tõsiselt muretsenud Wilhelm¹¹⁰ asus aktiivselt koadjuutoriplaani toetama, paludes Christoph hiljemalt 1554. aasta lõpuks maale saata.¹¹¹ Lisaks esitas

¹⁰³ HA, 4, nr 1590.

¹⁰⁴ HA, 4, nr 1598, 1599.

¹⁰⁵ MLA, 5, nr 183 (1554. aasta maapäeva lõppotsus).

¹⁰⁶ Tsaar nõustus vanadel tingimustel rahu pikendama vaid aasta võrra, kuid nõustus seda pikendama viie aasta peale, kui täidetakse mõningad tema lisanõudmised seoses õigeusu kirikute taastamise ja kaubatülide lahendamisega (Rasmussen, *Die Livländische Krise*, 19–27). Vene-Liivimaa rahulepingute ja Moskva Liivimaa-politika kohta pike-malt, vt Erik Tiberg, *Moscow, Livonia and the Hanseatic League 1487–1550* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1995), 135–185, 243–250.

¹⁰⁷ Tartu maksuni viinud läbirääkimiste konteksti kohta: Margus Laidre, *Dorpat 1558–1708: linn väe ja vaenu vahel* (Tallinn: Argo, 2008), 38–45 ja Tiberg, “Die Politik Moskaus”, 583–597. Maksu olemusest vt Anti Selart, “Der ‘Dorpater Zins’ und die Dorpat-Pleskauer Beziehungen im Mittelalter”, *Aus der Geschichte Alt-Livlands: Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag*, hrsg. von Bernhart Jähnig und Klaus Militzer, Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 12 (Münster: Lit, 2004), 11–37.

¹⁰⁸ Piiritülist sai koadjuutorivaenuse ajal oluline hoob, millega Zygmunt August püüdis Liivimaal toimuvat mõjutada (HA, 4, nr 1683); ülevaade tülist Märite Jakovljeva, “Territorium und Grenzen des Herzogtums Kurland und Semgallen im 16. und 17. Jahrhundert”; *Das Herzogtum Kurland, 1561–1795: Verfassung, Wirtschaft, Gesellschaft*, Bd. 2, hrsg. von Erwin Oberländer (Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 2001), 69–104 (90–93).

¹⁰⁹ Rasmussen, *Die Livländische Krise*, 19–20. Liivimaal kardeti koguni Taani sissetungi (HA, 4, nr 1622).

¹¹⁰ Vene ohust peapiiskop Wilhelmi kirjades: HA, 3, nr 1334 (25.5.1546), 1427 (19.10.1547; mõlemas läbi peapiiskopkonna Venemaale suunduda püüdnud relvameistrite probleemist); nr 1387, 1392 ja 1394 (Wilhelmi küsimus Venemaaga rahutegemise asjus 1547. aasta juulis ja Albrechti vastused sellele); nr 1455 (29.8.1548: Wilhelm katkest luua Liivimaa-Poola liitu Venemaa vastu).

¹¹¹ HA, 4, nr 1630, 1653.

tema leer koadjuutoriplaani läbisurumiseks isegi kavasad Liivimaa ründamiseks.¹¹² Wilhelmi plaanid ja retoorika¹¹³ näitavad selgelt, et ta ei lootnud enam Liivimaa-sisesele kokkuleppele nagu 1546. aastal, vaid soovis oma huvid ainult välisjõudude toel läbi suruda. Tegelikult polnud ei hertsog Albrecht ega teised plaani osalised aga valmis selleks relvajõudu kasutama.¹¹⁴

Ehkki Wilhelm oli lootnud Christophi kiirele maalesaabumisele, näis 1555. aasta alguses, et plaanist ei pruugi asja saada ja peapiiskopil tekkisid resignatsioonimõtted.¹¹⁵ Kevadel asus hertsog Albrecht siiski aktiivselt välistuge otsima ja kuningas Zygmunt oli valmis plaani igati toetama.¹¹⁶ Pettumuse valmistas Christian III, kes plaani tagasi lükkas. Ta tegi seda ilmselt seetõttu, et keisriga 1544. aastal sõlmitud lepingu järgi tunnustas viimane teda Taani kuningana mitmesugustel tingimustel, millest üheks oli, et Christian Liivimaa asjadesse ei sekku.¹¹⁷

Christophi maaletoomise oli siiski saanud piisava toetuse, kuid selle täpne viis jäi veel kindlaks määramata. Peapiiskopi ja isegi hertsog Albrechti mõned lähikondlased arvasid, et see tuleks saavutada sõjalisel teel,¹¹⁸ kuid hertsog laitis vägivalla kasutamise maha.¹¹⁹ Ordu püüdis vältida selleks ajaks täiesti avalikuks saanud koadjuutoriplaani realiseerumist, katkudes Wilhelmit kaasa tõmmata Rootsi kuningaga plaanitavasse liitu.¹²⁰ 1555. aasta juulis külastasid peapiiskoppi Dünaburgi (Daugavpils) kom-

¹¹² HA, 4, nr 1626, 1628, 1634.

¹¹³ Markkrahv väitis muuhulgas, et just tema kui peapiiskop on Liivimaa kõrgeim pea ja olevat õige aeg ordut sõjaliselt rünnata, et tema õigused taastada (HA, 4, nr 1646).

¹¹⁴ HA, 4, nr 1635.

¹¹⁵ HA, 4, nr 1664 (263). Wilhelm kartus, et ei jaksa koadjuutorit ülal pidada), 1665 (5.4. Peapiiskopi soov kohast Christophi kasuks võimalikult kiiresti loobuda), 1668 (13.4. Christophi teade ema haigestumisest, mistõttu ei saa ta Mecklenburgist lahkuda).

¹¹⁶ HA, 4, nr 1684, 1685. Rasmussen peab Poola kuninga nõustumist plaani nõu ja jõuga aidata koguni selle tegelikuks alguseks (Rasmussen, *Die Livländische Krise*, 30).

¹¹⁷ Keiser oli varem toetanud oma õemeest, Taani viimast katoliiklikku kuningat Christian II, kes suri küll alles 1559. aastal, kuid oli alates 1532. aastast Frederik I ja Christian III käes vangis. Taani suhtumisest 1555 suvel vt Rasmussen, *Die Livländische Krise*, 30–32.

¹¹⁸ Christoph Böttcher, endine ordukantsler, toona aga juba Albrechti alam, pani ette rünnakut Holsteini hertsogi Adolfi vägedega, mida juhiks Albrechti ja Wilhelmi vennapoeg Albrecht Alkibiades (HA, 4, nr 1671). Wilhelmi kantsler, hiljem ordu poole üle läinud Johann Wagner aga arvas, et piisaks 1000 mehest, et Vönnu vallutada, misjärel šokeeritud ordu ei suudaks koadjuutoriplaani läbiviimise vastu midagi ette võtta (HA, 4, nr 1673).

¹¹⁹ HA, 4, nr 1676.

¹²⁰ Lisaks suhete kordaajamisele Wilhelmiga püüdis Galen tõenäoliselt Rootsi-liidu plaaniga parandada ka ordisisest lõhet, sest tutvustas seda korraga nii Münsterile kui ka Fürstenbergile (HA, 4, nr 1695). Tõenäoliselt aga veelgi rohkem kui ordu ja teised liivimaalased soovis liitu Rootsi kuningas Gustav I, kuna ta vajas hädasti liitlast Vene-

tuur Gotthard Kettler ja ordu asestantsler Johann Fischer. Wilhelm lükas liiduplaani tagasi, leides, et sõda Venemaaga oleks sel juhul vältimatu.¹²¹ Oktoobris proovis ordu peapiiskoppi taas ümber veenda, ehkki plaan Rootsiga liitu teha oli nurjunud. Seekord käisid tema juures Kettler ja maamarssal Jasper von Münster ehk mehed, kellest said hiljem ordu Poola-meelse tiiva juhid.¹²² Seekordki ei leitud mõlemale poolele sobivat lahendust,¹²³ kuid võib arvata, et just siis hakkasid kujunema Wilhelmi ja Münsteri vahelised tihedamad suhted, mis viisid 1556. aasta alguses liiduni ja 16. sajandi tõsiseima sisetülini ordu.

1555. aasta novembriks oli koadjuutoriplaan jõudnud otsustavasse järku: hertsogid Albrecht ja Johann Albrecht ning kuningas Zygmunt II alustasid põhjalikku diplomaatiliselt ettevalmistust koadjuutori maaletoomiseks; kaalukaimaks tuleb pidada viimase panust.¹²⁴ Ka hertsog Christoph oli septembris Mecklenburgist Liivimaa poole teeale asunud ning jõudis oktoobri lõpuks Königsbergi. Seal teda nõustanud hertsog Albrecht ja vana Riia sündikus Lohmüller rõhutasid Christophile Volmari retsessi õigustühisust ja vajadust oma tegevuses alluda Albrechti, Zygmunt II ja Wilhelmi tahtele.¹²⁵ Liivimaale jõudis Christoph novembri lõpuks.¹²⁶

maa vastu, vt lähemalt Wilhelm Lenz, "Joachim Burwitz' Bericht über Livland aus dem Jahre 1555", *Zeitschrift für Ostforschung*, Jg. 20 (1971), 708–729.

¹²¹ HA, 4, nr 1693 lisad.

¹²² Maamarssal Jasper von Münsteri ning Dünaburgi, hiljem Viljandi komtuuri Wilhelm Fürstenbergi leer olid tõenäoliselt eristunud juba 1554. aasta suvel, mil Venemaaga tehti Tartu maksu sisaldav rahu. Münster lootis sarnaselt Wilhelmile Poola kuningale, kuid Fürstenberg nägi just Poola-Leedus suurimat ohtu Liivimaa sõltumatusel. Huvigruppide ordu vt ka: HA, 4, nr 1622 (2.7.1554. Wilhelm Albrechtile. Ordu olevat suur siselõhe), nr 1656 (marssal Münsterit peetakse Wilhelmile soodsaks ordumeistrikandidaadiks), nr. 1660/1 (19.1.1555. Konkreetse teate sisetülidest maamarssal Münsteri ning teisalt Kuldiga komtuuri Christoph von Neuhofi ja Fürstenbergi leeri vahel).

¹²³ HA, 4, nr 1705, 1713.

¹²⁴ Hertsog Johann Albrecht lubas Christophi valimise korral Riia peapiiskoppi igati toetada (HA, 4, nr 1704) ning esitas Wilhelmile ka ametliku palve oma venna valimiseks (nr 1719). Johann Lohmüller saatis aga Poola kuninga nimel kirju Liivimaale, kus paluti Christophit kui kristlike kommetega vürsti koadjuutorina toetada (nr 1724, 1725). Detsembris jõudis Liivimaale ka Poola saadik Caspar Łącki, kes liivimaalastele Christophi häid külgi selgitada püüdis (nr 1749). Poola kuninga tegevuse tähtsusest vt Stefan Hartmann, "Neue Quellen zur livländischen Koadjutorfehde 1555/6", *Aus der Geschichte Alt-Livlands: Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag*, hrsg. von Bernhart Jähmig und Klaus Miltzer, Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 12 (Münster: Lit, 2004), 275–306 (283–286).

¹²⁵ Bergengrün, *Herzog Christoph von Mecklenburg*, 37–40.

¹²⁶ Detsembri alguses oli Christoph Wilhelmi juures Kokneses, kus haigestus rōugetesse, ent paranes peagi (HA, 4, nr 1731, 1738, 1740, 1741).

Koadjuutori plaan oli seega näiliselt õnnestunud, kuid kõik Liivimaa seisused olid Christophi vastu. Ka Riia toomkapiitel keeldus teda koadjuutoriks valimast, andes 1556. aasta 28. jaanuaril küll selleks lubaduse, kuid ei jõudnud ilmselt enne vaenuse algust selle täitmiseni.¹²⁷ Teised Liivimaa maaisandad nõudsid olukorra selgitamist maapäeval, keeldudes koadjuutorit varem heaks kiitmast.¹²⁸ Olukord ei saanud Wilhelmi leerile päris lootusetu tunduda, sest Christophi vastu polnud keegi äärmuslikku vaenulikkust siiski üles näidanud. Wilhelm taotleski teiste Liivimaa seisuste lepitamist: ta asus toetama liitu Rootsi kuningaga¹²⁹ ning Tartu maksu sisaldava rahulepingu tühistamist Venemaaga, kuid nõudis Volmari retsessi anulleerimist, mis oleks Christophi positsiooni automaatselt legaliseerinud. Wilhelmi tegevusele aitas kaasa ka hertsog Albrecht, kes otsustas maksta maamarssal Münsterile 6000–8000 marka “käsiraha”.¹³⁰ Peapiiskop võttis ootamatult tekkida võivate kulude katteks Danzigist (Gdańsk) 15 000 taalrit laenu.¹³¹

1556. aasta märtsis toimunud maapäeval selgus, et seisused ei soovi Volmari retsessist taganeda. Erinevalt Wilhelmi maalesaabumise ajast polnud enam võimalik mängida Liivimaa-siseste erimeelsuste peal: piiskopid ja ordu olid selgelt ühes leeris ja ainult maamarssal Münster toetas peapiiskoppi.¹³² Lõpuks nõustuti koadjuutorit küll aktsepteerima, kuid selleks pidid Wilhelm ja Christoph täitma seisuste 21-punktilise ettekirjutuse. Viimases nõuti neilt kõigi Liivimaal kehtivate lepingute austamist ning kinnitust, et Poola kuningas ei saa koadjuutorit määrata, sest Liivimaa on keisririigi osa. Lisaks pidanuks enne koadjuutori kinnitamist lahendatama

¹²⁷ Schirrmacher (*Johann Albrecht I*, 301) väidab, et Christoph postuleeriti 28. jaanuaril koadjuutoriks, kuid tema kasutatud allikas asub Mecklenburgi arhiivis. Hertsog Albrechti korrespondentsist ei leia selle kohta aga ühtegi usaldusväärset viidet. Kleve hertsogi Wilhelm V kirjas on küll mainitud Christophi koadjuutoriks valimist (HA, 4, nr 1828 (16.5.1556)), kuid see põhineb ilmselt Mecklenburgi infol ega pruugi olla korrektne. 1556. aasta juulis, pärast koadjuutorivaenuse algust, saavutas kapiitel Christophi valimise lubaduse tühistamise (HA, 4, nr 1873 (ülevaade kapiitli palvest) ja 1894 (Christophi selgitus koadjuutorikoha asjus, sellest loobumine)).

¹²⁸ HA, 4, nr 1755 (Galen'i arvamus, et küsimus tuleks lahendada maapäeval), 1766 (Wilhelm Saare-Lääne ja Tartu piiskoppidele), 1767 (Tartu piiskopi vastus) ja 1768 (Saare-Lääne piiskopi vastus).

¹²⁹ Wilhelm Lenzi väitel tegi Gustav I saadik Burwitz tihedat koostööd just Wilhelmiaga, vt “Joachim Burwitz”, 712–713.

¹³⁰ HA, 4, nr 1761. Siin võib paralleele tõmmata Wilhelmi maaletoomise ajaga, mil hertsog Riia peapiiskopkonna ametnikele suuri aastarahasid maksis (HA, 1, nr 37–40).

¹³¹ HA, 4, nr 1781.

¹³² Münster esitas suurejoonelise plaani Rootsi-Poola-Preisimaa-Liivimaa liiduks Moskva vastu, ent see lükati tagasi (HA, 4, nr 1798).

liivimaalastele soodsalt Tartu maksu küsimus, Christoph võtma vastu vaimuliku pühitsuse ning stifti sekulariseerimine keelati. Lõpuks pidanuks koadjuutori kinnitama veel ka keiser ja paavst.¹³³ Wilhelm ja tema välisliitlased ei saanud nõudmisi aktsepteerida, sest nõnda osutunuks kogu koadjuutoriplaan kasutuks. Seetõttu lükkas peapiiskop ettekirjutuse tagasi.¹³⁴

Maapäeva järel halvenes Wilhelmi olukord veelgi. Ordukoadjutoriks valiti marssal Münsteri vastasleeri juht, Viljandi komtuur Wilhelm Fürstenberg,¹³⁵ misjärel esimene palus Poolalt ja Preisimaalt abi ordu ründamiseks, kuid oli aprillis sunnitud Liivimaalt Leedusse pagema. Enne seda viibis ta peapiiskopi juures, mis viimasele veelgi enam halba valgust heitis.¹³⁶ Münsteri potentsiaalne liitlane Gotthard Kettler oli juba alates veebruarist keisririigis ordule vägesid värbamas¹³⁷ ja on võimalik, et ta saadeti sinna just Poola leeri nõrgendamiseks ordus.¹³⁸

Olukorda püüdis lahendada hertsog Albrecht, kes esitas plaani, mille kohaselt Taani pidanuks sulgema Liivimaale Sundi väinad, Hansa mõjutama liivimaalasi Christophit koadjuutorina aktsepteerima ning vihjas esmakordselt ka relvajõu kasutamise võimalusele.¹³⁹ Markkrahv Wilhelm palus Poolalt otsest sõjalist abi, ent too polnud selleks jätkuvalt valmis.¹⁴⁰ Peapiiskop esitas uue sõjaplaani, mis nägi ette suurejoonelist maismaa- ja mererünnakut,¹⁴¹ kuid selle realiseerumiseks polnud tegelikult võimalust. Peagi maksis see ettevaatamatu kiri Wilhelmile kätte.

¹³³ HA, 4, nr 1797 (Volmari maapäeva lõppotsus), 1808 (ordu seisukohad maapäeval).

¹³⁴ HA, 4, nr 1811.

¹³⁵ Fürstenberg palus aprilli lõpus keisrilt koadjuutorikoha kinnitamist (*Nordosteuropa und der Deutsche Orden: Kurzregesten, Bd. 1, bis 1561*, hrsg. von Klemens Wieser, Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 17, nr 1789 (Bad Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv, 1969), Karl V tegi seda 19. juunil (nr 1797).

¹³⁶ HA, 4, nr 1822, 1824, 1829.

¹³⁷ HA, 4, nr 1780 (9.2.1556. Wilhelmi alam Bastian Rhömer peapiiskopile, kus väljendab kartust, et Kettler toob ordule kevadeks 6000 meest). Wilhelm arvas, et Kettlerile oli vägede kogumise eest lubatud ordumeistri koht (nr 1784:17.2).

¹³⁸ Võimaluste, et Kettleri ärasaatmisega taheti kindlustada Fürstenbergi saamist koadjuutoriks ja ühtlasi lahti saada Dünaburgi komtuurist, kes kriisiolukorras võinuks Leedu poolele minna, näib vihjavat Kettleri sekretär Salomon Henning (*Liffländische Chürlendische Chronica Was sich vom Jahr Christi 1554. biss auff 1590. In denlangwierigen Moscowiterischen und andern Kriegen, an nothdrenghlicher veränderunge der Obrigkeit und Stände in Lieflland, sieder dess letzten Herrn Meisters, und Ersten in Lieflland zu Churland und Semigalln Hertzogen, gedenckwürdiges zugetragen: verfasst und gestellet, Durch Salomon Henning Vinariensem, Fürstlichen Churlendischen Rath und Kirchen Visitatorn. Mit einer Vorrede D. Davidis Chitraei* (Leipzig, 1594), 4p–6p).

¹³⁹ HA, 4, nr 1818, 1819, 1820.

¹⁴⁰ HA, 4, nr 1809 (Zygmunti lubadus Wilhelmit aidata). Samas polnud märke, et kuningas oleks tegelikult sõjaks valmistunud (Rasmussen, *Die Livländische Krise*, 35–36).

¹⁴¹ HA, 4, nr 1821.

Juba märtsi lõpus kurtis peapiiskop, et ordu on tõenäoliselt tema kirjavahetust Albrechtiga Kuramaal kinni pidanud,¹⁴² maikuus õnnestus ordul aga kätte saada just sõjaplaanist rääkivad kirjad.¹⁴³ Seetõttu tehti 20. mail Võnnus alanud kogunemisel, kus viibisid ordukäsknikud ja kõik Liivimaa seisused, kaasa arvatud peapiiskopkonna omad, lõplik otsus peapiiskopivastase sõja kasuks. Otsusest teatavad Wilhelmi kirjad olid ka viimased, mis enne vaenuse algust Albrechtini jõudsid,¹⁴⁴ juuni alguseks suleti liiklusteed Leedu ja Liivimaa vahel. 9. juunil ütles Riia linn Wilhelmile truudusevande üles ning 13. juunil tegid sama peapiiskopkonna rüütelkond ja kapiitel.¹⁴⁵ 16. juunil teatasid Liivimaa seisused ühiselt, et Wilhelm olevat ilmalik vürst, mitte tõeline peapiiskop ning ta püüdnud Liivimaad kahjustada ja keisririigist eraldada, mistõttu ta on ka maarahu rikkuja.¹⁴⁶ Tegemist oli sisuliselt sõjakuulutusega ja sellega oli koadjuutorivaenus alanud.

Vaenuse sõjaline faas oli lühike: 18. juunil tungisid orduväed peapiiskopkonda ja järgmisel päeval piirati sisse Rauna, peapiiskopi üks olulisi residentse, mis juba 21. juunil alistus. Jaanipäevaks oli peapiiskopile sisuliselt jäänud vaid tema pealinnus Koknese.¹⁴⁷ 29. juunil piirati ka see sisse ja juba samal päeval andis koadjuutor Christoph end ordu kätte. Tal oleks Liivimaalt lahkuda lubatud, kui hertsog oleks töötanud, et ta ordu vastu ei tegutse. Seda Christoph ei teinud ja jäi Liivimaale Turaidasse. Ordu suhtus temasse hästi, püüdes ilmselt teda enda poole võita või vähemalt vältida tema tõsisemaid kaebusi oma vennale ja tolle liitlastele.¹⁴⁸ Wilhelm alistus 30. juunil ja teda koheldi karmimalt: peapiiskop viidi vangina esialgu Smiltenesse, oktoobrist hoiti teda aga Koivaliinas (Gaujiena), kuhu ta jäi 1557. aasta sügiseni.¹⁴⁹

Ordu oli nõnda saavutanud võidu, kuid vaenuse tulemus polnud siiski probleemitu. Nimelt tapeti Wilhelmi poole teel olnud Poola saadik Caspar

¹⁴² HA, 4, nr 1806.

¹⁴³ HA, 4, nr 1822. Wilhelmi sõjaplaanid saadeti edasi ka Saksa ordu kõrgmeistri administraatorile Saksamaal (Wieser, *Kurzregesten*, nr 1791, 1792).

¹⁴⁴ HA, 4, nr 1832 (21.5. Koknese. Wilhelm, ka Christophi nimel, Albrechtile. Ordu kogub maale suuri vägesid), 1832/1 ("kogu ordu" on Võnnus koos peapiiskopivastast liitu arutamas).

¹⁴⁵ HA, 4, nr 1840 (Riia linn) ja 1841 (rüütelkond ja kapiitel).

¹⁴⁶ HA, 4, nr 1842.

¹⁴⁷ Ordumeister Heinrich von Galen andis 24. juunil Riia seisustele teada, et 29. juuniks piiratakse ka Koknese sisse ja palus teha kõik, et verevalamist vältida (HA, 4, nr 1850).

¹⁴⁸ Bergengrün, *Herzog Christoph von Mecklenburg*, 68–69. Christoph saatis laiali ka mõningaid kirju, kus väljendas ordu positsioone (HA, 4, nr 1864, 1881, 1894).

¹⁴⁹ Bergengrün, *Herzog Christoph von Mecklenburg*, 67 ja HA, 4, nr 1939. Tegemist oli viienda korraga, kui peapiiskop ordu poolt või tema nõudmisel vangistati (1268 Albert Suerbeer, 1298 Johann III, 1479 Silvester Stodewescher, 1525 Johann Blankenfeld).

Łacki ja see andis Zygmunt II-le ettekäände vaenusesse sekkuda, ehkki esialgu ta seda eriti aktiivselt ei teinud.¹⁵⁰ Lisaks Łackile tapeti vaenuse ajal ka Wilhelmi üks olulisemaid lähikondlasi, Turaida stiftifoogt Georg von Taube.¹⁵¹

Sõjaliste sündmuste lõppemise järel tegelikult konflikt alles algas. Hertzog Albrecht alustas kohe pärast venna vangistamisest teadasaamist koos Johann Albrechtiga keisririigis kihutustööd, nõudes peapiiskopi õiguste taastamist ja ordu kui maarahu rikkuja karistamist.¹⁵² Omapoolse versiooni sündmustest esitas ka ordu, kuid esialgu oli rohkem edu Albrechti leeril: keiser Ferdinand I (1556–64) väljastas peapiiskoppi toetava mandaadi.¹⁵³ See on mõisteta, sest esmapilgul kõnelesid faktid ordu kahjuks: ta oli agressiooni alustanud ning hoidis peapiiskoppi vangistuses. Seetõttu väljendati keisririigis esialgu pigem toetust Albrechti ja Wilhelmi leerile, ehkki näiteks Hansa toetas sõnades ordut.¹⁵⁴ Aasta lõpuks oli olukord muutunud ja keiser väljastas resolutsiooni, kus kohtles pooli võrdseina ning nõudis tüli rahumeelset lahendamist.¹⁵⁵ Lisaks moodustas ta oma saatkonna, mis pidi lahenduse leidmisele kaasa aitama.¹⁵⁶

Rahuvahendus oli alanud aga juba tunduvalt varem: 1556. aasta augustis tegid selleks esimese tõsisema katse Pommeri hertsogite saadikud. Nad pakkusid välja omapoolse, peapiiskoppi soosiva rahuplaani. Ordu sellega ei nõustunud ning pommerlased leidsid seepeale, et nende tööd peaks jätkama laiem ja autoriteetsem vahendajate kogu: Taani kuningas, Kleve

¹⁵⁰ 1556. aasta suvel nõudis Zygmunt II esialgu Łacki tapjate karistamist ning Wilhelmi osas õiglast kohtupidamist, mitte tema kohest peapiiskopiks ennistamist (HA, 4, nr 1919). Henning väidab, et just Łacki tapmise tõttu asus Zygmunt II Liivimaa vastu sõda plaanima ja ainult keiser Ferdinandi palve päästnud liivimaaalased sõjast (*Liffländische Chürlendische Chronika*, 8p–9p). Need väited on ilmne liialdus.

¹⁵¹ Taube püüdis Salatsist paadiga merele põgeneda, ent lasti enne seda maha. Tema surma asjaolude uurimine 1557. aasta veebruarist juunini tuvastas, et tapjatel oli tema vastu ilmselt isiklik vim, kuid ordu olevat käskinud ta tabada siiski elusalt (HA, 4, nr 1964 ja lisad).

¹⁵² Nt HA, 4, nr 1851, 1880, 1938.

¹⁵³ HA, 4 nr 1832. Keiser Ferdinand I manitses Galeni ja Fürstenbergi kõrval ka Kettlerit Wilhelmi-vastases poliitikast lahti ütlemale. Ta saatis eraldi kirja ka Liivimaa piiskoppidele ja linnadele, nõudes neilt ordu agressiivsest poliitikast lahtiuitlemist (nr 1883/2). Tõenäoliselt oli keisri sekkumise taga Küstrini markkrahvi palvekiri Ferdinandi pojale Maximilianile vt Wieser, *Kurzregesten*, nr 1800.

¹⁵⁴ Nominaalselt jäi Hansa küll neutraalseks, kuid toetas pigem liivimaaalasi vt Rasmussen, *Die Livländische Krise*, 55–56. Osaliselt võis Hansa toetus tingitud Kettleri tegevusest, kes võttis Hansapäevadel ordu huvides sõna ja tegutses Saksamaal üldiselt aktiivselt selle huvides vt *Liffländische Chürlendische Chronika*, 9p–10.

¹⁵⁵ HA, 4, nr 1957. Muuhulgas nõudis keiser Zygmunt II-lt ranget neutraalsust.

¹⁵⁶ HA, 4, nr 1962.

hertsog Wilhelm V, Pommeri hertsogid ja Lübecki raad, kuni poolte lõpliku leppimiseni pidid kõik asjasse segatud jõud rahu hoidma.¹⁵⁷ Sellise tegevuskava vastu olid Preisimaa, Poola ja Brandenburgi valitsejad, kes nõudsid Wilhelmi kohest vabastamist ja ametisse ennistamist.¹⁵⁸ Seetõttu oli pommerlaste ainsaks saavutuseks peapiiskop Wilhelmi vangistustingimuste parandamine.¹⁵⁹

Veelgi edutum oli Saksa ordu kõrgmeistri administraatori katse Liivimaal toimuvasse sekkuda. 1556. aasta sügisel teatas Fürstenberg talle, et on Riia peapiiskopkonna vallutanud ja soovitas Saksa orduharul Preisimaad rünnata.¹⁶⁰ Et selleks reaalseid võimalusi ei olnud, püüdis ordu asja reguleerida diplomaatilisel teel, saates 1557. aasta kevadel Liivimaa poole teele saadikud, kes aga peatusid pikalt Lübeckis ning otsustasid lõpuks missiooni katkestada.¹⁶¹

1556. aasta augustis teatas ka Taani kuningas Christian III hertsog Albrechtile, et saadab enda saadikud Liivimaale rahu tegema.¹⁶² Võib arvata, et hoolimata Christiani eemalejäämisest koadjuutoriplaanist lootis hertsog Albrecht, et taanlased toetavad vahendajatena pigem tema leeri. Knud Rasmussen leiab, et Taani Riiginõukogus oli toona kaks fraktsiooni, kellest üks pooldas Eestimaa tagasisaamiseks Albrechti poliitikat, teine aga püüdis leida rahumeelset lahendust. Peale jäid viimased ja seetõttu taotlesid Taani saadikud vaenuse-eelse olukorra taastamist: taheti vältida Poola mõju Liivimaa üle, ent ka ordu ülemvõimu.¹⁶³ Enne Liivimaale tulekut käisid saadikud läbi Preisimaalt, kuulumaks Albrechti seisukohti. Hertsog leidis, et liivimaalased peaksid sõlmima Poola-Leeduga igavese liidu ning maksma Zygmunt II-le kaitseraha – sisuliselt hakkama kuninga vasallideks.¹⁶⁴ Seega lahknesid hertsogi ja taanlaste vaated tunduvalt. Kuid ka liivimaalastega ei leidnud taanlased pikka aega ühist keelt. Saadikud soovisid

¹⁵⁷ HA, 4, nr 1895:30.8. Võnnu. Avalik teade ordumeistri ja Liivimaa prelaatide poolt. Seda toetas vähemalt formaalselt ka peapiiskop Wilhelm (nr 1893).

¹⁵⁸ HA, 4, nr 1915, 1933 (Taani saadikud teatavad, et kuna Albrecht ja Johann Albrecht pole Pommeri plaaniga nõus, siis on see läbi kukkunud).

¹⁵⁹ Pommeri saadikute tegevusest Liivimal lähemalt: Bergengrün, *Herzog Christoph von Mecklenburg*, 74–77.

¹⁶⁰ Wieser, *Kurzregesten*, nr 1830, 1831.

¹⁶¹ *Ibidem*, nr 1907. Henningi teatel mõistsid ordusaadikud oma ettevõtmise kasutust pärast Kettleriga kohtumist (*Liffländische Chürländische Chronika*, 9–10).

¹⁶² HA, 4, nr 1889 (23.8. Nyköping. Christian III Albrechtile). Albrecht vastas talle ja tänas, et too oli valmis protektorina tegutsema, kuid püüdis kohe ka ordu süüdistada: too plaanivat juba üheksa aastat sõda Poolaga, olevat Wilhelmi vastu väga tänamatu (nr 1891. 27.8. Königsberg).

¹⁶³ Rasmussen, *Die Livländische Krise*, 38–45.

¹⁶⁴ HA, 4, nr 1912.

kõigi peapiiskopi õiguste taastamist, millega ordu ei tahtnud leppida. Kuid Tartu maksu tähtaeg lähenes (see oli 1557. aasta lõpus) ja ka Zygmunt II võis ajapikku muutuda ohtlikumaks. Samas võidi Taanit pidada autori- teediks, mis suudaks ka vastaspoole rahutingimusi aktsepteerima panna. 1557. aasta 8. märtsil õnnestus taanlastel igal juhul sõlmida liivimaalasi rahuldav leping: peapiiskop Wilhelmile ennistatuks kõik valdused ja õigused, kuid alles pärast seda, kui hertsog Albrecht ja kuningas Zygmunt lepingu aktsepteerivad. Seejärel pidanuks Wilhelm peapiiskopi kohast loobuma ning tema asemele saama kõigist Liivimaal kehtivatest lepingutest kinni pidama kohustatud Christoph, kelle alaealisuse ajal valitsenuks peapiiskopkonda kapiitel ja rüütelkond. Taanlaste ettepanekuga nõustus ka vangistatud peapiiskop Wilhelm.¹⁶⁵

Kuid sellele lepingule seisid järgalt vastu hertsog Albrecht ja Zygmunt II. Esimene väitis, et kuninga vasallina ei saa ta aktsepteerida midagi, mida tema lääniisand kinnitanud ei ole.¹⁶⁶ Zygmunt II heitis liivimaalaste ette lugupidamatust enese suhtes, eriti Łacki tapmist ning piirkonflikte, mis pidid enne lahendi leidma, kui lepingu kinnitamisest üldse rääkida saaks.¹⁶⁷ Lõplikult lükkas Zygmunt Taani rahuplaani kui peapiiskopi privileege kahjustava tagasi 13. mail.¹⁶⁸ Tõenäoliselt oli sel hetkel tema peaesmärgiks Taani kui konkurendi väljajätmine tüli lahendamisest. Taani saadikud püüdsid lepitustegevust jätkata, kuid Poola kuninga tõrjuv suhtumine tegi selle võimatuks. Ehkki levisid kuulujutud ordu ja Taani koostööst, polnud viimasel tegelikult enam vaenuse edasistele sündmustele mõju.¹⁶⁹

Seega olenes vaenuse lahendamine 1557. aasta kevadsuvel sisuliselt vaid Poola kuningast. Zygmunt II nõudis peapiiskopi ja koadjuutori õiguste täielikku taastamist ning Volmari retsessi tühistamist.¹⁷⁰ Liivimaalased sellega ei nõustunud, kuid juunis teatasid Leedust Liivimaale saabunud keiser Ferdinand I saadikud, et nad sõlmisid Zygmunt II ja liivimaalaste vahel 10-nädalase vaherahu.¹⁷¹ See tähendas Zygmunti poolt selget ähvardust: kui selle ajaga lahenduseni ei jõuta, võib puhkeda sõda. 1557. aasta

¹⁶⁵ HA, 4, nr 2009. Wilhelmile oleks loobumise järel antud elatiseks ka mitu peapiiskopkonna ametkonda.

¹⁶⁶ HA, 4, nr 1965; Rasmussen, *Die Livländische Krise*, 59–62. See oli selgelt otsitud ettekääne, eriti kui arvestada hertsogi isetegevust eelnevate kümnendite vältel.

¹⁶⁷ HA, 4, nr 2033.

¹⁶⁸ HA, 4, nr 2043.

¹⁶⁹ Ühe teate järgi olevat Taani plaaninud ordule saata kaks tonni kulda (HA, 5, nr 2082: septembri algus 1557). Taani vahenduse nurjumisest lähemalt vt Rasmussen, *Die Livländische Krise*, 59–62, 77–82.

¹⁷⁰ HA, 4, nr 2039.

¹⁷¹ HA, 4, nr 2051.

aprillis lõppes ka 1555. aastal alanud Vene-Rootsi sõda ning tsaar kehtestas Liivimaale kaubandusblokaadi.¹⁷² Nõnda tekkis oht, et liivimaalased jäävad kahe tule vahele ja lepituse otsimine Zygmuntiga muutus sisuliselt hädavajalikuks.

Juulis tundus, et lahendus on käeulatuses. Liivimaalased teatasid Zygmunt II-le, et nõustuvad Wilhelmi ja Christophi täieliku restitueerimisega, ent peapiiskop pidanuks mõne aja möödudes kohast loobuma ja Volmari retsess püsima jääma.¹⁷³ Zygmunt II näis olevat valmis ettepanekut aktsepteerima, kuid lisas sellele kahjutusunõuded Łacki mörva ja sõjaks valmistumise eest. Liivimaalaste seisukoht tema nõudmiste osas on jäänud ebaselgeks, sest augusti alguseks oli olukord Liivimaa-Leedu piiril sedavõrd pingeline, et saadikud ei julgenud seda ületada. 19. augustil kuulutas Zygmunt II Liivimaale sõja.¹⁷⁴ Selleks ajaks oli kuninga sõjalaagrisse Posvolisse (Pasvalys) kogunenud umbes 20 000-meheline armee,¹⁷⁵ millele liivimaalased said vastu panna umbkaudu 5000–6000 meest.¹⁷⁶ Pole selge, kui tõsiselt Zygmunt II Liivimaa-vastast sõda plaanis, kuid Preisimaal oodati seda ja oldi valmis omalt poolt sekkuma.¹⁷⁷ Augusti viimastel päevadel õnnestus liivimaalastel siiski Zygmunt II-le teada anda, et nad on valmis tema esitatud rahutingimusi vastu võtma.¹⁷⁸

Järgnevalt Posvolis 5. ja 14. septembril sõlmitud kolm lepingut lõpetasid koadjuutorivaenuse. Esimesega taastati kõik peapiiskop Wilhelmi ja koadjuutor Christophi õigused ja valdused ning sõlmiti nende ja teiste Liivimaa seisuste vaheline rahuleping. Volmari retsess kui peapiiskopi privileege kahjustav jäeti lepingust välja.¹⁷⁹ Teise lepinguga lõpetati Poola kuninga

¹⁷² Venemaa rollist koadjuutorivaenuses: Tiberg, "Die Politik Moskaus", 599–603; Rasmussen, *Die Livländische Krise*, 72–76.

¹⁷³ HA, 5, nr 2067, 2075 (retsessid juulis 1557 toimunud Liivimaa seisuste nõupidamistelt).

¹⁷⁴ Toonase olukorra kohta: Bergengrün, *Herzog Christoph von Mecklenburg*, 87–88; Rasmussen, *Die Livländische Krise*, 84.

¹⁷⁵ Benninghoven, "Probleme der Zahl und Standortverteilung", 614; Tiberg, *Zur Vorgeschichte des Livländischen Krieges*, 140.

¹⁷⁶ 6000 meest oli ilmselt Liivimaa vägede maksimaalne suurus, Bauska lähedal sõjalaagris võis neid olla 5000 ümber (Benninghoven, "Probleme der Zahl und Standortverteilung", 612), kuigi ajalookirjutuses on räägitud ka 7000 ja enamast mehest (Bergengrün, *Herzog Christoph von Mecklenburg*, 88; Kruus, *Vene-Liivi sõda*, 26).

¹⁷⁷ Klaipėda peamehe raportid Albrechtile: HA, 5, nr 2080, 2081, 2087 (augusti lõppseptembri algus).

¹⁷⁸ Selle viitab näiteks Fürstenbergi 23. augustist pärinev kiri Tallinnale, kus Zygmunt II nõudmistest ja nende osas toimuvast ordu nõupidamisest juttu on (MLA, 5, nr 292).

¹⁷⁹ HA, 5, nr 2083. Volmari retsessi edasise kehtivuse küsimus jääb siiski veidi lahiseks, sest jääb mulje, et liivimaalased pidasid seda jätkuvalt kehtivaks, samas kui hertsog Christophile olevat selles osas erand tehtud vt Bergengrün, *Herzog Christoph von Mecklenburg*, 91.

ja Liivimaa vaheline sõjaseisukord, piiritüli lahendamiseks pidi järgmise aasta 1. augustil tööd alustama mõlemapoolne komisjon ning taastati kauplemisvabadus Leedu ja Liivimaa vahel.¹⁸⁰ Kahjutasu nõudmisest kuningas ilmselt loobus¹⁸¹ ja tõenäoliselt tehti rahuleping “igaveseks ajaks”.¹⁸² 14. septembril saabus Posvolisse ordumeister Fürstenberg,¹⁸³ et lepingud koos Zygmunt II-ga kinnitada. Samal päeval sõlmiti aga veel kolmas leping, millega tehti Zygmunti kui Leedu suurvürsti ja Liivimaa vaheline salajane Vene-vastane liit. See pidi rakenduma alles siis, kui kummagi vahele Venemaaga lõppeb.¹⁸⁴ On kaheldav, kas Zygmunt II sellest toimivat Venemaa-vastast liitu lootis, kuid igal juhul sidus see Liivimaa tihedalt tema poliitikaga.¹⁸⁵ Kõik kolm lepingut kinnitati 14. septembril ordumeistri ja kuninga poolt.¹⁸⁶ 23. septembril kinnitas need ka hertsog Albrecht.¹⁸⁷

Posvoli lepingute järel taastati peapiiskop Wilhelmi ja tema koadjuutori õigused ning Riia toomkapiitel kinnitas 7. oktoobril Christophi pidulikult koadjuutoriks.¹⁸⁸ Ometi ei saa 1557. aasta varasügisel toimunud lugeda hertsog Albrecht ja peapiiskop Wilhelmi leeri võiduks. Preisimaa hertsogi lootused Liivimaa poliitilist korraldust endale sobivalts ümber kujundada ei täitunud; Albrechti ja tema nõunike pettumust kajastab ka toonane korrespondents.¹⁸⁹ Zygmunt II otsustas, et Liivimaast ja eriti selle sõjaliselt tugevaimast liikmest, ordust, on rohkem kasu liitlase kui sõltlasena. Kuningat saabki pidada koadjuutorivaenuse ainsaks võitjaks. Liivimaa-

¹⁸⁰ HA, 5, nr 2084.

¹⁸¹ Rasmussen, *Die Livländische Krise*, 84–85. Tundub, et liivimaalased kahjutasuraha Zygmunt II-le siiski kogusid ja püüdsid seda Liivi sõja alguses Tartu maksuna tasuda (HA, 5, nr 2181: 1558 märts. Jutustus Volmari maapäeval toimunud).

¹⁸² See on tõenäoline seetõttu, et ametlikult vahendasid läbirääkimisi keisririigi saadikud, mistõttu väideti, et see rahu peaks sõlmitama igaveseks ajaks (HA, 5, nr 2070).

¹⁸³ Fürstenberg oli meistriks saanud pärast Heinrich von Galeni surma 1557. aasta mais.

¹⁸⁴ Leedul oli vahele veel 5 aastat, Liivimaal 12, kui arvestada 1554. aasta lepingut. Tsaari surma korral nähti siiski ette selle kohene jõustumine (HA, 5, nr 2070 ja 2085).

¹⁸⁵ Rasmussen leiab, et Zygmunt II tahtis tegelikku sõjalist liitu, vt *Die Livländische Krise*, 86–89. Tiberg kahtleb selles, vt *Zur Vorgeschichte des Livländischen Krieges*, 92–95.

¹⁸⁶ Ilmselt ei leidnud aset ordumeistri põlvitamist kuningas Zygmunti ees, ehkki seda väidet mõnikord ajalookirjutuses kohtab. On tõenäolisem, et ordumeister andis küll lisaks kirjalikule ka kehalise vande, aga enamat mitte, vt Bergengrün, *Herzog Christoph von Mecklenburg*, 90.

¹⁸⁷ HA, 5, nr 2091; Bergengrün, *Herzog Christoph von Mecklenburg*, 92–94.

¹⁸⁸ HA, 5, nr 2102.

¹⁸⁹ HA, 5, nr 2089 (10.9. Christoph Bötticher Albrechtile. Rahu näib peagi sõlmitavat ja edukas sissetungi võimalus on käest lastud, Fürstenberg olevat kuratlikult kavalalt end välja keerutanud) ja 2091 (23.9. Albrechti avalik kiri Liivimaa asjus: ordu olnud tülis süüdi, kuid et kuningas on lepingu ratifitseerinud, peab ka tema seda tegema).

laste prestiižile oli see tugevaks hoobiks, mis kaudselt võis kiirendada ka Liivi sõja puhkemist.¹⁹⁰

Kokkuvõte: Liivimaa sisepoliitika viimaste vaenuste kontekstis

Mõlemad ülal vaadeldud konfliktid tunduvad olevat Brandenburgi soost vendade jaoks lõppenud sarnaselt: pärast koadjuutori edukat maaletoomist puhkes Liivimaal sisekonflikt, mis lõppes esimesel juhul kaotuse, teisel korral ainult näilise võiduga. Sealjuures näib, et otsese konfliktini viis ennekõike markkrahv Wilhelmi kannatamatus: esimesel korral sekus ta vastu venna soovitusi kohe tülisse; koadjuutorivaenuse ajal pakkus aga välja teostamatuid sõjaplaane, mis ordule sõjategevuseks ettekäände andsid. Hertzog Albrecht püüdis teda mõlemal korral ettevaatlikkusele ja vägivallast hoidumisele manitseda ning lootis enam diplomaatiale. Hoolimata vahepealsest edust oli mõlema konflikti tulemus Preisimaa hertsogile negatiivne: tülid lõppesid Liivimaa sekulariseerimist saavutamata.

Kuid kas vendade Liivimaa-poliitika kaugem eesmärk oligi nii radikaalne? Sellele näivad Saare-Lääne vaenuse eel ja ajal mitmed asjaolud viitavat: hertsog Albrecht püüdis juba 1520. aastatel saavutada Liivimaa orduharu sekulariseerimist, samas kui 1530. aastate alguses räägiti markkrahv Wilhelmist kui tulevases Liivimaa kuningast¹⁹¹ ning Georg von Ungern otsis talle koguni evangeelset abikaasat.¹⁹² On küsitav, kas Wilhelmil oleks õnnestunud Saare-Lääne piiskopiks saamise järel Liivimaad või osa sellest sekulariseerida, kuid tõenäoliselt oleks ta seda üritanud.¹⁹³ Koadjuutorivaenuse puhul näib, et hertsog Albrechti eesmärgiks oli eelkõige Liivimaa Poola sõltlaseks muutmine, mis tingimata sekulariseerimist ei nõudnud. Koadjuutor Christoph püüdis peapiiskopkonda Rootsi kuninga

¹⁹⁰ Ilmselt ei saanud tsaar teada Posvoli lepingute täpset sisu, mistõttu Posvoli lepingute ja Liivi sõja puhkemise vahel otsest seost pole, vt Tiberg, *Zur Vorgeschichte des Livländischen Krieges*, 21–26 ja 210–214; Rasmussen, *Die Livländische Krise*, 46. Erik Tiberg leiab ka, et Zygmunt II Liivimaa-poliitika oli 1550. aastatel hästi läbi mõeldud, samas kui Ivan IV pigem improviseeris (*Zur Vorgeschichte des Livländischen Krieges*, 208–214). See viib oletuseni, et Liivi sõda võis puhkeda seetõttu, et tsaar Zygmunti tegevust matkida püüdes samuti liivimaalasi survestama hakkas, kuid läks sellega liiale.

¹⁹¹ Magnus von Hirschheydt leiab, et kuninga nimetusel oli Wilhelmi leeri jaoks ka sakraalne tähendus, vt “Der Krieg”, 367.

¹⁹² HA, 1, nr 279. 1533. aasta sügisel oli Wilhelmil sarnane plaan: ta soovis abielluda Zygmunt I tütre Jadwigaga. Hertzog Albrecht laitis mõtte otsustavalt maha, sest katooliklasest kuningas poleks sellega kunagi nõustunud (HA, 1, nr 527).

¹⁹³ Vt ka Kreem, “Valge Daam”.

toel küll 1563. aastal sekulariseerida,¹⁹⁴ kuid on kaheldav, kas ilma Liivi sõja põhjustatud murranguta oleks tal sellist võimalust tekkinud. Hertsog Albrechtile oli 1550. aastateks tõenäoliselt ka selgeks saanud, et Liivimaa sekulariseerimine oleks maaisandate rohkuse ja iseteadlikkuse tõttu tunduvalt keerukam kui Preisimaal. Selleks ajaks oli Liivimaal reformatsioon sisuliselt võitnud¹⁹⁵ ning usulisest küljest polnud sekulariseerimine enam vajalik. Albrechti peamiseks eesmärgiks mõlema konflikti puhul võiks pidada soovi oma poliitilist positsiooni tugevdada ja Liivimaast liitlase või vasalli tegemine tundus selleks olevat hea võimalus.

Preisimaa hertsogi põhihuvid Liivimaal näivad üpris hästi välja joonis- tuvat, kuid keerukam on markkrahv Wilhelmiga. Kuigi enamasti kattusid tema huvid venna omadega, ei olnud see alati nii: Saare-Lääne vaenus algas eelkõige tema soovi tõttu võimalikult kiiresti piiskopitoolile saada; koadjuutorivaenuse ajal oli ta vangistuses olles valmis koadjuutori- plaanist loobuma. Kõige selgemalt tunduvad vendade huvid lahknevat 1546. aasta Volmari retsessi puhul, kui Wilhelm otsustas orduga kompromissile minna, saamaks Riia linnalt kuulekusvannet. Hiljem osutus retsess Albrechti ja Zygmunt II koadjuutori- plaanile tõsiseks takistuseks. 1546. aasta otsus oli ilmselt Wilhelmi tõsiseim ja edukaim katse teiste liivimaalastega koostööd teha. Kuid üldiselt võib tõdeda, et hoolimata kolmest kümnen- dist Liivimaal olid Wilhelmile tähtsamad tema Poola ja Preisimaa sugu- laste huvid. Peamist põhjust võib näha selles, et tema ambitsioonid saada Liivimaal edukaks ja jõukaks valitsejaks ei täitunud. Samal põhjusel oli ta oma vennast poliitiliselt sõltuv ja nõnda ei jäänud tal enamasti muud üle kui tolle poliitikat järgida.

Wilhelmi poliitikas oli teatav roll ka Vene ohul. Kuni 1540. aastate lõpuni oli see Liivimaal tõenäoliselt pigem väljapoole suunatud propagan- davahend, mitte igapäevase hirmu põhjustaja.¹⁹⁶ Saare-Lääne vaenuse ajal kasutatigi seda teatud määral ettekäändena.¹⁹⁷ Siiski oli ohule ka reaalsel

¹⁹⁴ Christophi nurjunud katse kohta vt Bergengrün, *Herzog Christoph von Mecklen- burg*, 169–204.

¹⁹⁵ Ordu juhtkonna protestantluses ei saa enam mingit kahtlust olla pärast 1551. aastat, mil ordumeistriks valitud Heinrich von Galen koos olulisemate käsknikega avalikult luterlikule tänujumalateenistusele läks. Kõik orduvennad polnud kindlasti luterlased, küll aga ilmselt enamik, vt Kreem, “Der Deutsche Orden und die Reformation”. Riia peapiiskopkonnas oli Wilhelm reformatsioonilist kirikukorraldust juba alates 1547. aastast püüdnud ellu rakendada, vt Karge, “Die Reformation und Gottesdienstordnung”; HA, 3, nr 1386, 1387, 1392.

¹⁹⁶ Anti Selart, *Eesti idapiir keskajal* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998), 19–27.

¹⁹⁷ Näiteks väitsid aadlikud ja Saare-Lääne toomkapiitel paavstile, et piiskopiks sobi- matu Buxhoeveden oli valitud kiirustades, kuna Rootsi ja Venemaa olevat ohtlikult

alust: 1533. aastal teatas markkrahv 80 küla hävitamisest Riia peapiiskopkonna idapiiril. Tõenäoliselt oli tegemist suure liialdusega ning sarnane väike piiritüli toimus ka 1539. aastal.¹⁹⁸ Oht muutus reaalsemaks 1540. aastate lõpul, kui vaherahu oli lõppemas ja liivimaalased püüdsid relvakaubandust Venemaaga takistada.¹⁹⁹ Wilhelmi kirjadest jääb mulje, et ta muretses Vene ohu pärast tõsiselt ning see võis olla ka üheks kaalukamaks põhjuseks, miks ta koadjuutoriplaani heaks kiitis ja tekkinud tüli orduga viimaks koadjuutorivaenusega lõppes.

Kui vaadelda Liivimaa maaisandate tegevust, siis tundub, et üldiselt joonduti ordu poliitika järgi. Sarnastel seisukohtadel olid üldiselt ka toomkapiitlid, vasallid ja linnad. Saare-Lääne vaenuse puhul oli siiski mõningaid erandeid. Just Läänemaa vasallid algatasid konflikti ja olid peamiseks jõuks, kellele markkrahv Wilhelm toetuda sai. Oluline roll oli kindlasti Georg von Ungernil ja tema mõttekaaslastel, kes oma privileege luterliku piiskopi ajal ilmselt veelgi kasvatada lootsid. Lisaks Läänemaa ja Riia peapiiskopkonna vasallidele olid Wilhelmi poolel ka Kuramaa orduvasallid eesotsas Dietrich Butleriga²⁰⁰ ja seetõttu võis vasallide lootus oma privileege Wilhelmi toel kasvatada olla küllaltki suur; võimalik, et nad aktsepteerimiseks isegi Liivimaa sekulariseerimist. Ent koadjuutorivaenuse ajaks polnud aadlike toetusest Wilhelmile midagi järel. Ta oli nad Saare-Lääne vaenuse järel hätta jätnud ja tõenäoliselt olid reformatsiooni alguse aegsed pinged maaisandate ja vasallide vahel leevenenud. Aadlike kõrval toetas Wilhelmit esialgu ka Riia linn, kuid koadjuutorivaenuse ajaks oli ka see orduga ühes leerin.²⁰¹

lähedal ja seetõttu oli ruttu uut maaisandat vaja (HA, 1, nr 324, lisa: 28.11.1532). Sarnast argumentatsiooni kasutas ka hertsog Albrecht, soovitades Liivimaa ordul keskenduda Venemaa-vastasele kaitsesele, mitte hoida tihedaid suhteid Saksa ordu ja keisriga ning vaenata hertsogit ja markkrahv Wilhelmit (HA, 1, nr 380, 20.3.1533). Vene kaarti kasutas ka ordumeister Plettenberg, püüdes Poola kuningat hoida Saare-Lääne tüllisse sekkumast sellega, et rõhutas üksmeelt Venemaa-vastasuse osas (HA, 1, nr 385, aprill 1533).

¹⁹⁸ HA, 1, nr 479 (1533. aasta sündmused) ja HA, 2, nr 1042, 1056 (1539. aasta piiritüli. Selle puhul teatas äärmiselt liialdatud hävitustööst ordu, mispeale Wilhelm teatas, et tegemist oli marginaalse konfliktiga).

¹⁹⁹ Just siis peeti peapiiskopi valdustes kinni Venemaale jõuda soovinud relvameistreid. Wilhelmi kirjadest oli probleem üleväl pikalt, 1546. aasta kevadest järgmise aasta sügiseni (HA, 3, nr 1334, 1427).

²⁰⁰ Butleri kohta vt Quednau, *Livland im politischen Wollen Herzog Albrechts von Preussen*, 152–156.

²⁰¹ Aadli otsesest poliitilist rolli 16. sajandi Vana-Liivimaal on siiani üpris vähe puudutatud ja nõnda oleks see tänuväärne uurimisteema. Allikatena võiks kõne alla tulla *Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1501 bis 1545)*, Bd. II, bearb. von Hermann Bruning (Riga: Gulbis, 1923). Käsikirjana on olemas ka publikatsioonisarjakolmas

Välisjõudude osatähtsus oli konfliktides tunduvalt erinev: Saare-Lääne vaenus suudeti lahendada Liivimaa-siseselt, samas kui koadjuutorivaenuse lõpplahenduses oli määrav Poola kuninga roll. Esimeses tülis hoidus Poola monarh seevastu tagaplaanile, soovides ilmselt jätkata aastakümnete-pikkust neutraliteedipoliitikat.²⁰² Wilhelm võinuks piiskopitoolile saada aga Frederik I survel. Koadjuutorivaenuse puhul olid rollid vahetunud: Taani kuningas soovis senise olukorra püsimist, Poola monarh muutmist. Toona tekitas Poola-orientatsioon orduis tõsise siselõhe ja hiljem, Liivi sõja ajal, saavutas Poola-orientatsioon Gotthard Kettleri juhtimisel ülekaalu.²⁰³ Tõenäoliselt loodeti, et juba varem Liivimaa vastu huvi üles näidanud Zygmunt II ei lase Liivimaad Moskva kätte langeda. Ka ordumeister Fürstenbergi Taani-meelsus võis tuleneda koadjuutorivaenuse ajast: Christian III saadikud olid toona ordule soodsa rahuplaani esitanud.

Kuigi keskaegse Liivimaa viimastel sisekonfliktidel on mitmeid sarnasusi, tunduvad nende erinevused siiski tähtsamad. Saare-Lääne vaenuse ajal ei tundnud Liivimaal toimuva vastu suuremat huvi keegi peale hertsog Albrechti ja tema Taani kuningast äia, koadjuutorivaenusesse sekkusid aga kõik olulisemad Läänemere-äärsed jõud peale Rootsi. Seetõttu võisid esimese konflikti ajal markkrahv Wilhelm ja hertsog Albrecht võidu korral loota isiklike eesmärkide täitumist; teisel juhul osutus aga tegelikuks võitjaks nende poolel tegutsev suurvõim. Liivimaa sisepoliitika näib konfliktide valguses olevat täis mitmeid vastuolusid, millest olulisimateks võib pidada Riia linna küsimust, vasallide tülisid maaisandatega ning Liivimaa olulisimate valitsejate, ordu ja peapiiskopi jätkuvat konkurentsi. Neid suhteid tuleks edaspidi üksikasjalikumalt uurida. Samas on näha seisuste suhtumise sirgjoonelisust: mõlema vaenuse korral oli rõhuv enamik liivimaalastest välisvõimudele toetuva markkrahv Wilhelmi leeri vastu ja tekkinud probleeme püüti lahendada Liivimaa-siseselt. Esimesel korral

osa (Neitmann, "Die Spätzeit des Deutschen Ordens in Livland"). Kindlasti vajaks põhjalikumat uurimist ka suhtekolmnurk Riia linn - peapiiskop - ordu aastatel 1525–58.

²⁰² Poola-Leedu ja Liivimaa neutraliteedipoliitikast: Ruth Kentmann, "Livland im russisch-litauischen Konflikt. Die Grundlegung seiner Neutralitätspolitik 1494–1514", *Beiträge zur Kunde Estlands*, XIV. Bd., 3/4. Hf. (1929), 85–160; Elke Wimmer, "Die Russlandpolitik Wolters von Plettenberg", *Wolter von Plettenberg – der grösste Ordensmeister Livlands*, hrsg. von Norbert Angermann (Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk, 1985), 71–99.

²⁰³ Gotthard Kettleri poliitika motiivid on jäänud häguseks, ajalookirjutuses on teda peetud nii kangelaseks kui ka reeturiks, vt Sebastian Plüer, "Gotthard Kettler, letzter Ordensmeister in Livland und erster Herzog von Kurland – eine umstrittene Persönlichkeit in der Geschichtsschreibung", *Das Herzogtum Kurland, 1561–1795: Verfassung, Wirtschaft, Gesellschaft*, Bd. 2, hrsg. von Erwin Oberländer (Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 2001), 11–55.

õnnestus see tänu välisjõudude vähesele huvile, ent teisel osutus rahu-meelne lahendus, vahendus maapäeval, jõuetuks.²⁰⁴ Alternatiivina kasutati vägivalda, kuid nõnda anti trumbid võimsamatele naabritele. Veelgi ilmsemaks sai see 1558. aastal, kui puhkes keskaegse Liivimaa riikluse likvideerinud Liivi sõda.

Lõpetuseks tulebki tõdeda, et kaks vaatluse all olnud konflikti olid olemuselt pigem erinevad kui sarnased: Saare-Lääne vaenus oli pigem Liivimaa-sisene ja suures osas põhjustatud Liivimaa maaisandate ja vasallide vastuoludest, koadjuutorivaenus aga tulenes peamiselt välisjõudude sekumisest. Seega tundub, et reformatsiooni järel suutsid Liivimaa jõud veel sisemist stabiilsust säilitada, kuid 1550. aastatel osutus see võimatuks. Igal juhul tõstatab nende konfliktide käsitlemine mitmeid huvitavaid ja vastust nõudvaid probleeme. Näiteks võib küsida, mille tõttu oli Liivimaa sisepoliitika koadjuutorivaenuse ajal tunduvalt ühtsem kui Saare-Lääne vaenuse päevil ning millised olid täpsed põhjused, et hilisema vaenuse ajaks oli olustik kujunenud selliseks, et konflikt ületas tunduvalt Liivimaa piirid? Tõenäoliselt on võimalik kindlamate vastusteni jõuda, uurides uusaegse riikluse idee arengut ja ellurakendamist Liivimaal ning muudatusi usu-elus ja liivimaalaste üldises mõttemaailmas ning käsitledes detailsemalt ka välispoliitilise olustiku muutumist. Teadaoleva allikmaterjali valguses on need küll raskelt teostatavad, kuid ilmselt mitte võimatud ülesanded. Valgustades lähemalt Liivi sõja eelse Liivimaa sise- ja välispoliitikat, peaks olema võimalik mõista mitmeid olulisi arenguid sõja alguses, näiteks kesk-aegsete riikide kiiret kokkuvarisemist.

ABSTRACT: The Feud of Ösel-Wiek and the Coadjutor's Feud: the last civil wars in Medieval Livonia

The Feud of Ösel-Wiek (1532–36) and the Coadjutor's Feud (1556–57) were the last internal conflicts in Livonia preceding the beginning of the Livonian

²⁰⁴ Pärtel Piirimäe peab maapäeva ebaefektiivsuse peamiseks põhjusteks täidesaatva organi puudumist ning segadust selle osas, millised küsimused peaksid täpselt selle kompetentsi kuuluma. Seetõttu ei saanud maapäevast Liivimaa poliitilise ühtsuse tagajat, vt "Liivimaa maapäev Wolter von Plettenbergi ajal (1494–1535)", *Ajalooline Ajakiri*, 1/2 (123/124) (2008), 45–88, eriti 81–82.

War (1558–83). These feuds frame the period between the introduction of the Reformation in Livonia and the war. Therefore, the first feud is often associated with the controversies at the time of the beginning of Reformation and the other is seen as a prequel to the Livonian War. On the other hand, these feuds seem to have a number of similarities, and a comparative treatment may enhance the understanding of the events between the 1530s and the 1550s in Livonia.

Both feuds are directly related to the policies of two brothers from the House of Brandenburg-Ansbach. The younger brother, Margrave Wilhelm (1498–1563) became the last Archbishop of Riga (1539–63), while the older brother Albrecht (1490–1568) was first the Grand Master of the Teutonic Order (1511–25) and then the first Duke of secularized Prussia (1525–68). In the 1520s, Duke Albrecht aspired to secularize Livonia as well, and Wilhelm was probably sent there for that purpose, initially as archbishop's coadjutor. The Livonian Estates generally opposed Wilhelm's policies, although during the Feud of Ösel-Wiek, Wilhelm managed to get some inner-Livonian support.

In the first feud, Wilhelm's main intention was to claim the position of Bishop of Ösel-Wiek. His opponent Bishop Reinhold von Buxhoeveden was by this time already in conflict with his vassals, which was probably caused by the problems concerning the economic situation of the bishopric and the privileges of vassals. Religion did not play any significant role, although Buxhoeveden was a Catholic and his vassals and Wilhelm supported Lutheranism. At first, Wilhelm was quite successful, but eventually the other Livonian bishops and the Livonian Order turned against him. Wilhelm's supporters in Livonia – the vassals of Wiek and people from some other regions such as Courland, the Archbishopric of Riga, and the city of Riga had too little power to turn things in favour of Wilhelm. Moreover, in 1535 a successful coup occurred in Riga with the new magistrates supporting the politics of the Order. Additionally, Wilhelm hoped to get support from his powerful relatives, the kings of Denmark and Poland, but the first died at the beginning of the feud and the other was not interested in getting involved in Livonia's problems. In 1536, Wilhelm finally accepted his defeat and relinquished his aspirations to become the Bishop of Ösel-Wiek. Thus he deserted his allies, the vassals of Wiek, and lost virtually all of his political base in Livonia.

After Wilhelm became archbishop, he tried to restore the conditions of the Treaty of Kirchholm (1452) and thus subjugate Riga under his and the Order's joint authority. But the Order, having since 1525 the sole power over

Riga, resisted these attempts. Finally, at the Diet of Wolmar in 1546, Wilhelm promised not to acquire a prince-coadjutor without the consent of the other Livonian Estates, and Riga was obliged to swear allegiance to him. But this did not solve economic problems between the archbishop and Riga.

At the beginning of the 1550s, Duke Albrecht of Prussia reinstated active Livonian policy, this time aiming to change its political structure so that it would be more favourable to him. He formed an alliance with King Sigismund II August of Poland and Duke Johann Albrecht of Mecklenburg. They devised a new plan: Duke Christoph, younger brother of Johann Albrecht, was to be made the coadjutor of Wilhelm. At first, Wilhelm was hesitant, but started to support the plan strongly after 1554, as a very unfavourable peace treaty between Russia and Livonia was made. The threat from Russia was probably the crucial cause for his decision to break the agreement with the other Livonian Estates that had been reached in 1546. Wilhelm hoped that an alliance with Sigismund of Poland-Lithuania would improve significantly his position in Livonia. Yet, not wanting Sigismund's and Albrecht's involvement in the affairs of Livonia, the Order was against the plans to bring in a coadjutor. Nevertheless, with the help of Albrecht and Sigismund, Christoph arrived in Livonia at the end of 1555. But the Livonian Estates were still against him, and during the Diet in March 1556 an attempt to solve the problem failed. Wilhelm asked for armed support from his foreign supporters, but the Order captured some of his letters and the archbishop was thereafter treated as a traitor. In the ensuing military conflict, which started in June 1556, Wilhelm and Christoph were captured by the Order and Wilhelm was imprisoned for more than year.

In 1556 and 1557, several peace mediations between the Livonian Estates and Wilhelm's foreign allies failed. It is curious that the king of Denmark, Wilhelm's main supporter in the 1530s, sided with the Order this time. However, King Sigismund of Poland opposed firmly the plans of the Danes and threatened the Livonians with war in the summer of 1557. Finally, in September 1557, Livonians reached an agreement with Sigismund: the Treaty of Pasvalys (*Pozvol*) restored Wilhelm and Christoph as archbishop and his coadjutor with all their rights, and concluded an anti-Russian alliance between the king and the Order. The king of Poland was the only actual winner of Coadjutor's Feud, as Albrecht's plans to change Livonia's political organization failed. At the same time, Livonia managed to avoid becoming a vassal state of Poland.

The article concludes that the Feud of Ösel-Wiek and the Coadjutor's Feud were actually rather different: the first was more of an internal

quarrel, while the second was caused mainly by the actions of the foreign powers and won by the king of Poland. It seems that the Livonian Estates generally supported the politics of the Livonian Order, but internal coherence was still too weak to avoid Archbishop Wilhelm's adversarial policy and foreign intervention. Religion seemed to have played hardly any role in these events; the family ties between the Houses of Brandenburg, Denmark, and Poland had more influence. Reformation probably did not pave the way towards the inevitable collapse of Livonia, more likely it was caused by differences between the objectives of the last archbishop and the Order.

MADIS MAASING (b. 1984) is a Ph.D. student in History at the University of Tartu.